

12. Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde yer alan 'hasta' ve 'hastalık' söz varlığı

Büşra ADIYAMAN¹

APA: Adıyaman, B. (2023). Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde yer alan 'hasta' ve 'hastalık' söz varlığı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (36), 213-243. DOI: 10.29000/rumelide.1369078.

Öz

Kelime hazinesi geniş olan zengin anlam dünyasına sahip Türkçenin tüm dönemlerinde söz varlığı ve söz varlığı ile yapılan çalışmalar oldukça önemlidir. Bir dilin söz varlığı o dilin güzelliklerini ortaya çıkarması açısından en önemli araçtır ve dilin gücünü ortaya koymaktadır. Söz varlığı çalışmaları döneme ışık tutar ve dönemin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumu hakkında bilgi verir. Söz varlığının kapsadığı terimlerden alt başlık olarak alabileceğimiz tıpta bu konuda oldukça geniş bir alandır. Geçmişten günümüze kadar hep var olmuştur. İnsanlık tarihi boyunca veba, kara ölüm gibi ölümcül hastalıklarla mücadele etmiştir. Bu salgın hastalıkların insanlık tarihinde oldukça büyük sonuçları olmuştur. Bu durumdan sadece sağlık alanı değil; tarih, coğrafya, edebiyat gibi birçok alan etkilenmiştir. Bu etkileşimin yansımaları olmuştur. Bu yansılardan edebiyat tarihi etkilenerek alana yön vermiş ve yazarlar bu salgınları eserlerine kadar taşımışlardır. İnsanoğlu sağlığı bozulduğunda tedavi sürecinde çeşitli tecrübeler elde etmiştir. Bu süreçte yeni terimler kazanılmış veya kazanılmış olan terim için değişikliklere gidilmiştir. Bu terimler bölgeden bölgeye, dillerde ve lehçelerde farklılıklar göstermektedir. Bu yüzden incelenmesi önemiyet gösterir. 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına dek süregelen Çağatay Türkçesi, söz varlığı açısından bizlere konu hakkında geniş bir yelpaze sunmaktadır. Çalışmamıza konu olan Çağatay Türkçesi döneminde hasta ve hastalık terimleri taranmış, bu terimler hakkında sözlükler, eserler ve makalelerden faydalanılarak benzerlikler ve farklılıklar karşılaştırılmıştır. Terimlere dayalı inceleme ve tanıklamalara yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Çağatay Türkçesi, hasta, hastalık terimleri, hastalık isimleri, söz varlığı

'Patient' and 'disease' vocabulary in Chagatai Turkish period works

Abstract

The vocabulary of Turkish, which has a wide vocabulary and a rich world of meaning, is very important in all periods and the studies conducted with the vocabulary are very important. The vocabulary of a language is the most important tool in terms of revealing the beauties of that language and reveals the power of the language. Vocabulary studies shed light on the period and provide information about the political, social, cultural and economic situation of the period. Medicine, which we can take as a sub-heading from the terms covered by the vocabulary, is a very wide field in this regard. It has always existed from the past to the present. Humanity has struggled with deadly diseases such as plague and black death throughout its history. These epidemics have had great consequences in human history. Not only the field of health but also many fields such as history, geography and literature have been affected by this situation. This interaction has had its reflections.

¹ YL Öğrencisi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Erzurum, Türkiye), busra.adiyaman95@erzurum.edu.tr, ORCID ID: 0009-0002-9129-8537 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 04.08.2023-kabul tarihi: 20.10.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1369078]

The history of literature was affected by these reflections and shaped the field and writers carried these epidemics to their works. Human beings have gained various experiences in the treatment process when their health deteriorates. In this process, new terms were acquired or changes were made for the acquired term. These terms vary from region to region, in languages and dialects. Therefore, it is important to examine them. From the 15th century to the beginning of the 20th century, Chagatai Turkish offers us a wide range of topics in terms of vocabulary. In our study, the terms for sickness and disease in the Chagatai Turkish period, which is the subject of our study, were scanned, and similarities and differences were compared by making use of dictionaries, works and articles about these terms. Analyzes and testimonies based on the terms are included.

Keywords: Chagatai Turkish, patient, disease terms, disease names, vocabulary

Giriş

Hayatın devamlılığı için sağlık oldukça önemlidir. İnsanlık tarih boyunca sağlık ile ilgili zor ve büyük olaylar yaşamıştır. Tarihteki en büyük salgınlar denince akla veba gelmektedir. “Kara ölüm” olarak da adlandırılmıştır. Salgının büyük etkileri ve yaygınlığı neticesiyle ismi çok farklı isimlerle de anılmaktadır. Kolera, grip, domuz gribi, ebola, çiçek, sıtma, kızamık ve çok yakın zamanda hayatımızı birçok yönden etkileyen korona virüs salgınlarından herkes oldukça etkilenmiştir. Bu salgınlar bir yandan da sağlık sektörünü geliştirmiştir. Her salgın farklı bir bilgi ve terim kazandırmıştır. Bu yazıda Çağatay Türkçesi dönemini ele alarak hasta ve hastalık terimleri üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

TDK Türkçe Sözlükte hasta terimi “Hastalık, kaza veya yaralanma dolayısıyla fizik veya ruh sağlığı bozulmuş ve tedavi edilmesi gereken kimse, rahatsız” (URL-1); hastalık terimi ise “Organizmada birtakım değişikliklerin ortaya çıkmasıyla sağlığın bozulması durumu, rahatsızlık, çor, dert, sayrılık, illet, maraz, maraza, esenlik karşıtı ve ruh sağlığının bozulması durumu” (URL-2) şeklinde açıklanmaktadır. Hasta ve hastalık kavramları birbirleri ile oldukça ilişkilidir. Hastalık sahibi olan kişi için hasta terimi kullanılabilir. Günümüze kadar gelen birçok hastalık mevcuttur. Hastalıklar kendi içerisinde dahi oldukça fazla alt dala ve alt başlıklara sahiptir. Bu alt başlıkları kalp hastalıkları, cilt hastalıkları, psikolojik hastalıklar vd. olarak gruplandırmak mümkündür. İnsanın yaşamış olduğu salgınlar, hastalıklar, tedavi sürecindeki tecrübeleri de birçok araştırmaya vesile olmaktadır. Bu araştırmalar günümüzde de hala devam etmektedir.

Tıp ve sağlık terimi üzerine genel bir çalışma yapan Batmaz (2013), yüksek lisans çalışmasında Eski Uygur Türkçesi tıp terimlerini yapıları, kökenleri ve konuları bakımından üç farklı başlık altında inceleyerek dizinle birlikte sunmuştur. Karahanlı Türkçesiyle kaleme alınan ilk eserlerimiz üzerinde tıp-sağlık terimleriyle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlardan biri Bayat'ın (2003) *Divânü Lûgati't-Türk'te Tıbbî Terminoloji* adlı çalışmasıdır. Bu dönem eserleriyle ilgili diğer bir çalışma da Önler'in (2006) kaleme aldığı *Divânü Lûgati't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Tıp Terimleri* adlı çalışmasıdır. *Divânü Lûgati't-Türk ve Kutadgu Bilig'de* tespit ettiği 22 Türkçe tıp terimini açıklayarak terimlerin kökenleri hakkında bilgi vermiştir. Eski Anadolu Türkçesi dönemine gelindiğinde ise Türkmen (2006a), *Eski Anadolu Türkçesi Tıp Terimleri* adlı bir doktora tezi çalışması hazırlamış; çalışmasında vücudun organ, bölge ve salgıladığı madde adları, hastalık adları ve hastalıkla ilgili terimler, ilâç adları, tıp aletleri, tıpta kullanılan gereçler, tıpla uğraşanlara verilen adlar, tedavi etme ve sağlıkla ilgili terimler, tıpla ilgili genel kelimeler olarak sekiz alt başlık altında toplamıştır (Murad, 2019: 57). Yine Anadolu'da Türkçe olarak

kaleme alınmış ilk tıp kitaplarından biri olan *Hazâinü's-Saadât'ta geçen tıp terimleri* üzerine Köktekin'in (2007) bir çalışması bulunmaktadır.

Tıp terimleri sözlükleri üzerine önemli bir çalışma *XV.-XVIII. Yüzyıllar Arasında Anadolu Sahasında Türkçe Yazılmış Tıp ve Eczacılık Sözlükleri* adıyla yayımlanmıştır. Doğan (2011), çalışmasında Bu birçok tıp ve ecza terimi hakkında bilgi vermektedir. Belirli tıbbi terimler üzerine ise Sarıyev'in (2008) bir çalışması mevcuttur. Çalışmada göz ve göz hastalıklarından bahsetmesinin yanı sıra; hastalık isimleri, bitki adları/türleri ve ilaçlar da incelenmiştir.

Çalışmanın usul ve yöntemi

Bu çalışmanın konusunu Çağatay Türkçesi dönemi hasta ve hastalık terimleri söz varlığının araştırılması oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Çağatay Türkçesi dönemlerinde yazılmış eserler literatür tarama yöntemiyle taranarak, konuyla alakalı söz varlığı tespit edilmiştir. Tespit edilen söz varlığı iki başlık altında ele alınmıştır. İlk bölümünde hasta ve hastalık anlamına gelen kelimelerin söz varlığı incelenmiştir. İkinci bölümünde ise hastalık isimlerinin söz varlığı incelenmiştir. Ardından, madde başı alınan kelimelerin açıklamaları verilmiş, tanımlaması yapılmış ve dönem eserleri aracılığıyla referanslandırılmıştır. Çalışmada Alan'ın 'deli olma durumu, cınnet biçiminde açıklanan ve marjın özel bir türü' biçiminde (2023: 373) açıklayarak Çağatay Türkçesi dönemi eserleri üzerinde ayrıntılı bir biçimde çalıştığı ve psikolojik bir rahatsızlık olarak adlandırdığı 'delilik olgusu' çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

1. Hasta ve Hastalık Anlamına Gelen Kelimeler

1.1. Ağrıç: 'Ağrı, sızı, dert, hastalık' AL_K 100; GT 84/8, 84/3; TMA A719b6; LD 1376; MK 109a-4; LM 3174; *ağrıç* LD 107, 612, 1757 vd.; GT 175/9; FK 40/1, 40/6, 223/6

Tarama Sözlüğünde kelime *ağrıç* (I) biçiminde 'ağrılı, ağrıyan' anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır (URL-3). Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde ise sözcüğün Karakuş bucağı köyleri *Ünye - Ordu

-Bitlis ağızlarındaki kullanımı *ağrıç* (II) 'Ağrı, sancı, yel' (URL-4) anlamına gelecek şekilde verilmiştir. Gülensoy, madde başı aldığı *ağrıç* sözcüğünü Eski Türkçede <ET. *ağrıç* biçiminde göstermiştir (2007: 58). Eren'in (1999) sözlüğünde ise kelimeye rastlanmamıştır. Clauson ise *ağrıç/ağruk* biçimlerinde madde başı aldığı kelimenin kökünü *ağrı-/ağru-* fiilinde dayandırmış; kelimeyi 'acı, acı verici' dolayısıyla 'ağrılı bir hastalık' olarak açıklamıştır. Sonrasında kelimenin tarihî dönemlerdeki formlarını ve kullanım örneklerini sıralamıştır (1972: 90a-b).

Tanıklar

1. *Ağrı demekdür. Āhirindeki ğayn açığ lafzında vākı' olan ğayn kabîlindendir. Bu 'ibâret Çağatay 'örfinde ekseriyyâ hastalığa iṭlāk olnur.* (AL_K 100)

2. *Ağrıç érge karğanıñ gürde / Oluban ten-dürüst yetmiş bar hikâyet.* (GT 84/8)

3. *Tā öttiler ammâ salṭanatı ve zulmi uzakka tarttı andağ kim il anıñ zulmidin 'âciz boldılar kim anıñ iki ignide andağ maraz peydâ bolup irdi kim ağrıçığa âdemî-zâd mağzıdın özge hiç nime teskîn birmes*

irdi. Ba'zı müverrihler anıñ ignidin yılanlar çıqıp ğıdāları kişi mağzı irdi hem dipdürler. (TMA A719b5-7)

4. Baş ayak yalğan irür 'ışk ağırğındın ursa dem / Bir meniñ tig sarğarıp yüzi yara kan bolmağan. (LD 1376)

5. Ten pūşuñ yırtuq bolsa ten düürüstluğunğa şākir bol, içiñ kuvveti ğızā tapmasañ iç ağırğın yok şükriğa zākir bol. (MK 109a/3-5)

6. Yafrağ yüzi boldı barça sarığ / Āyīn meger oldı sarığ ağırğ. (LM 3174)

7. Sarığ ağırğ boldum iy sākī hazān-ı hecr ara / Kanı asfar mey ki bar her katresi bir keh-rübā. (FK 40/1)

1.2. Arılmay : 'Bir kimseye biri gitmeden öbürü gelen çeşitli hastalıklar' AL_K43

Kelimeye TDK Türkçe Sözlüğünde, Tarama Sözlüğünde, Derleme Sözlüğünde vb. sözlüklerde rastlanmamıştır. Kaçalin, *arılmay* kelimesinin morfolojisini <*hār-ıl-may biçiminde göstermiştir. Kelimenin kullanımına Gülensoy, Eren ve Clauson'da da tesadüf edilmemiştir.

Tanıklar

1. *Nergis arılmay marazıdın arıq / Közleri 'aynı yarağandın sarıq.* (AL_K43)

1.3. Bīmār : (<F.) 'Hasta, hastalık' BV 297/5, 255/2, 145/5, vd.; HBD 24/2, 25/5, 114/2 vd.; LD 511, 2290, 2736 vd.; TEH T718a17, T718a18, T716b23; ŞT 68b-9; FK 9/4, 138/5, 229/6 vd.; ŞHD 123a-4, 83b-4, 84b-9; MK 10a-8, 16b-8, 46b-3 vd.; LM 998, 2756, 2304 vd.; YED 11/7, 35/1, 40/10 vd.

Devellioğlu, madde başı aldığı *bīmār* kelimesinin kökenini Farsça olarak göstermiş; kelimeyi 'hasta, sayrı' anlamına gelecek şekilde açıklamıştır (2013: 132a).

Tanıklar

1. *Özge şufret maña yüz koydı yok irse tañ imes / Za'ferān rengiçe un bar ise bīmār sarığ.* (BV 297/5)

2. *Gāh ğaltāndur yaşım gāh uyğuda bīmār köz / Yok ta'accüb köz yaşım ğaltān-u ol uyğuda mest.* (HBD 24/2)

3. *Nazar ehli körüp nār tig yarağın / Meşel bir nār u miñ bīmār dirler.* (LD 511)

4. *Calinus Hākīm Belinyāsınñ şāğirdidür. Ve anıñ sözleridindür kim endüh. Cān bīmārlığıdur. Bīmār kim iştiḥāsı bolğay ol tendürüstdin yaḥşıraqtur kim iştiḥāsı bolmagay kim aña şıḥat artar ve muña renc.* (TEH T718a16-18)

5. *Kime Muşul tigen şehriñ tağı yakınında Cūdī tigen tağdın çıkdı, kimedın çıqğan kişilerinñ barçası bīmār boldılar. Nuḥ peygāMBER üç oğlı ve üç kelini birlen yaḥşı boldılar. Andın özge kişilerinñ barçası öldiler.* (ŞT 68b/7-10)

6. *La'liñ allında çiker il cānını alğaç közüñ / Veh ni şerbetdür lebiñ kim cān birür bīmār aña.* (FK 9/4)

7. *Köñül bîmâr boldı cānum efkâr / Tabîbâ kiçmegil bu hastalardın.* (ŞHD 123a/4-5)

8. *Evlî ol ki bular zıkrıde kişi hâme sürmegey ve bu hâme dik kara yüzlükler atın kalem tilige kivürmegey. Zehr birip bîmâr öltürgiçi tabîblık bularğa naşîb, zür bile öltürgiçi yahşılar bularğa köre türk tâbîb.* (MK 10a/7-10)

9. *Yığlap körüp ança renc ü timâr / Kim za'f kılıp nêçük ki bîmâr.* (LM 998)

10. *İkki cādū nergisindür mü yüzün bāğıda mest / Yā harāb olmuş mı b'ol bîmârlar gülzār ara.* (YED 11/7)

1.4. Bîmârlıĝ : (<F.+T.) 'Hastalık' TEH T702b5, T718a17; FK 276/2, 308/3, 329/2 vd.; BV 262/5, 59/4 bîmârlıĝ TMA A730b6; YED 128/1

Kelime, Farsçada 'hasta, sayrı' anlamlarına gelen ve yukarıda bahsi geçen *bîmâr* sözcüğüne eklenen Türkçe {+LIG} ekiyle oluşturulmuş türeymiş bir kelimedir.

Tanıklar

1. *Bulardın soñra hiç nimesi belki hiç kişisi qalmadı. Mübârek cismîğa bîmârlıĝlar ve belâlar yüzlendi, daĝı cerâhatler bolup kırtlar tüşti.* (TEH T702b5-6)

2. *Her kimde bular hiç kayısı yok bîmârlıĝ yok. Ve anıñ âşârıdın Rûmiyye şehri dipdürler kim Medâyin yanında Anâkiye tarhi bile yasadı ve salţanatı zamânını ba'zı kırk yıl ba'zı kırk yiti yıl ve yiti ay dipdürler.* (TMA A730b5-7)

3. *Tâ közüñ âyini ösrüklükdür ü bîmârlıĝ / Zâflıĝ ser-mest köñlüm laħza'î saĝ olmamış.* (FK 276/2)

4. *Bîmârlıĝda cān itige kılmışam nişār / Kūyi sarı kilip ki süñekimni südremiş.* (BV 262/5)

5. *Nidüündür ser-girān ol nergis-i bîmâr min yanlıĝ / Meger kim eylemiş bîmârlıĝ izhār min yanlıĝ.* (YED 128/1)

6. *Töhmet-i bî-mihrlık kaldıñ ki bilgeç ölge-min / Yoksa mihriñ cānğa yār irkenni bilmes mü idiñ.* (FK 368/4)

7. *Va'de-i mihrin maña yüz katla yalĝan itti çerh / Sin daĝı bî-mihrlık kılsañ yüz ol yalĝança kı.* (BV 378/6)

1.5. Hasta : (<F.) 'Hasta' MÜN M791a17; TEH T708a20; MSD 582, 435, 153 vd.; LD 359, 397,502 vd.; ŞHD 73b-8, 90a-5, 157a-12 vd.

TDK Türkçe Sözlükte '1. Hastalık, kaza veya yaralanma dolayısıyla fizik veya ruh sağlığı bozulmuş ve tedavi edilmesi gereken (kimse, hayvan, organ); rahatsız, sayrı, sökel, alil, pestil, 2. Hastalık, kaza veya yaralanma dolayısıyla fizik veya ruh sağlığı bozulmuş ve tedavi edilmesi gereken insan, hayvan veya organ, 3. Bir şeyle aşırı derecede ilgilenen' (URL-5) anlamlarına gelecek şekilde açıklanan *hasta* kelimesi hakkındaki açıklamalar için ayrıca bk. 1.6. *ħaste* maddesi.

Tanıklar

1. *Ḥasta kıllar üçün Ḥaḳ ta'ālā ol ḥümayun-zatnı ḥastalıḡdın asrasun ve ḳadīmī bendeler üçün ol ferḥunde-şifātın dil-bestehḡdın öz penāhıda tutsun.* (MÜN M791a16-18)

2. *Tā ol ki ba'lbek pādşāhı bir 'azīm büt yasap atın Ba'l koydı ve barça işde isti'ānet andın kıllur irdi. Ve siver oḡlı ḥasta boldı ve her niçe anıñ şoḫbetin istid'ā kıldı, fāyide tapmadı.* (TEH T708a20-21)

3. *Yana güllügü körsen bir ol serv-i revānımnı / Anı şükrāne kılgay-men bu yalḡuz ḥasta cānımnı.* (MSD 582)

4. *İy köz yüzige baḡ daḡı nūr u şafānı kör / La'l-ı lebinde ḥasta köñülge şifānı kör.* (LD 359)

5. *Şekkerin la'liñ Mesihā dig tabib irür ey cān / Ḥasta 'āşık tofraḡını eyleben saḡ eylemiş.* (ŞHD 73b/7-8)

1.6. Ḥaste : (<F.) 'Hasta' GT 94/3, 218/13, 65/8 vd.; BV 133/7, 143/9, 374/3 vd.; HBD 1/5, 26/1, 26/5 vd.; ŞT 93a-18, 69b-15; FK 46/4, 55/1, 141/8 vd.; MK 16b-9; LM 267, 1419, 2105 vd.; YED 30/7, 35/4, 47/2 vd.; GN 758

Devellioḡlu, madde başı aldığı *haste* kelimesinin kökenini Farsça olarak belirtmiş; kelimeyi 'hasta, rahatsız, sayrı' anlamlarına gelecek şekilde açıklamıştır (2013: 401a).

Tanıklar

1. *Derviş bu işdin turş bolup mülk elimge kirmesdin burun çıktı dēp ḥaste bolḡanda dervişlik vaḡtıdaki bir dōstı munuñ mertebesini eşitip tehniyet kıla kēldi kim mevli tebārek ü te.ālī miḡnet tikenidin devlet gülini çıkarıp yana faḳr rencidin ḳutḳarıp sultān küncige tēḡürdi taḡı memleket saḡa bildürdi dese, derviş aytur.* (GT 94/3)

2. *İy şabā kılmış Nevāyī ḥaste cānıdın be-teng / İltiben yār itlerinin allıda kılgıl nişār.* (BV 133/7)

3. *Ḥaste köñlümni özünḡdin özgedin bī-gāne kıll / Özgedin bī-gāne kılgıaç kıll özünḡge āşınā.* (HBD 1/5)

4. *Bigler ḥalkmı alıp avḡa kittiler. Ḥān ḥātūm birlen keñeşip ḥaste boldı. Bir niçe kündin soñ ḥarāb boldı irse ivde ḳalḡan bigler avḡa kitken biglerge ve Suvarḡa kişi yiberdiler ḥānıñ ḥālī yaman boldı yetiše körsünler tip.* (ŞT 93a/17-93b/1)

5. *Ḥaste dillerḡa ni cān alḡuḡı yüzdür ol kim / Ḳālbın kıldı tihī körgeç anı ehl-i ḳulüb.* (FK 46/4)

6. *Demi 'alillerḡa deva ve ḳademi ḥastalarḡa şifā. Ḥızr-ı necāt anıñ ḡal'atı ve āb-ı ḥayāt anıñ şerbeti.* (MK 16b/9-10)

7. *Men ḥaste ki ḡār u zār érür-mēn / Luḡfuḡdın ümīd-vār érür-mēn.* (LM 267)

8. *Hīç kim min ḥaste dik mehcūr-ı hierān ḳalmaḡay / Zār olup nā-kāmlık küyıda ḥayrān ḳalmaḡay / Ḳorḳayın kim tofraḡımgē dāḡ-ı ḥırmān ḳalmaḡay / Öltürür hierān hem ölsem hem ārmān ḳalmaḡay / Tüşte hem bolsa bir eyyām-ı vişāliñni körüp.* (YED 30/7)

9. *Alar utru yükünüp ḥaste vü zār / Yazukluklar bigin ekki vefā-dār.* (GN 758)

1.7 İğ : 'Hastalık, rahatsızlık' GT 86/9, 197/3, 176/7 vd.; LD 537, 2064; OSTN I/1415; ik ŞSL 54b

İğ sözü tek başına 'hastalık' anlamını karşılayabildiği gibi özellikle Eski Türkçe döneminde 'hastalık' anlamına gelen *agrığ*, *kegen*, *kem*, *toga* gibi kelimelerle birlikte kullanılmaktadır (Polat, 2022: 133). Kelime hakkındaki açıklamalar için ayrıca bk. 1.8. *iglig* maddesi.

Tanıklar

1. *İğ içre muhālif ünidin şavtı hicāzī / Hāşıl anıñ üni kerāmetidin cem'niñ tutup ayakdın tüşkeli yētip ayakñıñ barmaqqa imkānı yok üçün ēlig barmaqñı kulaqımızdın çıkardıq.* (GT 86/9-12)

2. *Tebessümini heves kılsa lutfi 'ayb itmeñ / Köñül igige şifā ister ü 'ilāc tiler.* (LD 537)

3. *Hiddet, şiddet, tevehhür, bir nev 'fenā hastelik, koku, id, divek, çelik.* (ŞSL 54b)

1.8. İglik : 'Hasta, hastalıklı' GT 84/6, 176/10; MSD 801; *İglik* 'hasta, dertli, hastalıklı' ŞSL 56b

Kelime, 'hastalık' anlamına gelen *ig* kelimesine eklenen {+IIG} ekiyle türetilmiştir. Eren, *ig* kelimesini 'hastalık' anlamına gelecek şekilde açıklamış; yerel ağızlardaki kullanımlarını *igli* 'hastalıklı', *iglez* (>ilez) 'ince, zayıf, cılız', *ileze* 'veremli', *iglek* (>ilek) 'zayıf' olarak göstermiştir. Kelimenin Eski Kıpçakçada *yig*, Çuvaşçada *yāx* biçiminde kullanıldığını söyleyen Eren, Türkçede 'cılız, zayıf, güçsüz' anlamlarına gelecek şekilde kullanılan *enez* (>eneze) kelimesinin de *ig*'in yeni bir türevi olduğunu aktarır (1999: 187b). Tietze, *ig* 'hastalık, verem' anlamıyla verdiği kelimeyi isimden fiil yapım eki {-le} ve genişlemiş biçimi {-len} ekiyle oluşturulan türevlerini *igle-/iglen-* "hastalanmak, verem olmak, zayıflamak", *igli/iglü* türevlerini de 'zayıf, hastalıklı, dertli, gamlı, olgunlaşmadan yere düşen ham meyve' anlamına geçecek şekilde vermiştir (2002: 371-372). Clauson ise madde başı aldığı *ig* kelimesini 'hastalık' anlamına gelecek şekilde açıklamış; kelimenin Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren kullanım örneklerini sıralamıştır (1972: 98b-99a).

Tanıklar

1. *İglik başıda tañğa tegi yıqladı her er / Tañ bilesi ol öldi tañı ölmedi iglik.* (GT 84/6)

2. *Ey lebün iglig köñüllerninñ deva vü merhemi / Hāşāli'llāh sizdin özge yok Mesih ü Meryemī.* (MSD801)

3. *Derd nāk, elem nāk, ğam nāk, sūz nāk.* (ŞSL 56b)

1.9. Hastalığ : (<F.+T.) 'Hastalık' MÜN M791a17; *hastalığ* MÜN M801a6; ÇFK 21a/12; *hastelığ* BV 256/9, 434/2; FK 76/4, 79/2, 132/5

TDK Türkçe Sözlükte '1. Organizmada birtakım değişikliklerin ortaya çıkmasıyla sağlığın bozulması durumu; rahatsızlık, çor, dert, sayrılık, illet, maraz, maraza, zor, esenlik karşıtı, 2. Ruh sağlığının bozulması durumu, 3. Aşırı düşkünlük, tutku' (URL-6) anlamlarına gelen kelime, Farsça 'hasta, rahatsız, sayrı' anlamlarına gelen *haste* sözcüğüne Türkçe {+IIG} ekinin eklenmesiyle türetilmiştir.

Tanıklar

1. *Ḥasta kullar için Ḥaḳ ta'ālā ol ḥümayun-zatnı ḥastalığıdın asrasun ve ḳadīmī bendeler için ol ferḥunde-şifātın dil-bestelıgdın öz penāhdıa tutsun.* (MÜN M791a16-18)

2. *...Tā becā kiltürmes za'f u ḥastalığıda iḥlās u şikestelığıda savuğ ve yağında düşmendın kaçıkanda ve deryā ve beyābānda ser-gerdān bolığıanda ve her şa'b ḥāilde edā kılmağunça çāre yoğtur.* (MÜN M801a6-7)

3. *... resul şallā'llahu 'aleyhi ve sellem aydılar kim her kimerse bu āyetni okusa mescid yolıda her du'ānı kim bu aralığda kılğay müsteḥāb bolğay ve yolu kim düşvār turur aña āsān bolğay ve Ḥüddāy Ta'ālā aña öz katıda yemeklik ve içmeklik birgey ve aña ḳana'āt birgey ve barça ḥastalığılardın şifā tapğay ...* (ÇFK 21a/10-13)

4. *Nevāyī ḥastelığıdın dem urarğa kuvveti yoğtur / Anı gūyā vefāsızlar cefāsı asru imgetmiş.* (BV 256/9)

5. *Ğurbet ü hecr ü belā-yı 'ışık u za'f ü ḥastelığı / Yitmes irdi kim mini mecnūn hem ittiğ 'ākıbet.* (FK 76/4)

1.10 Kırgın : 'Afet, hastalık' SSL 245a

TDK Türkçe Sözlükte 'Toplu ölümlere yol açan bulaşıcı hastalık' (URL-7) anlamına gelen kelime Tarama Sözlüğünde '1. Geniş ölçüde öldürüşme veya öldürme, kıtal. 2. Maktul' (URL-8) anlamlarına gelecek şekilde tanımlanmıştır. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde ise kelimeye *Nazilli -Aydın, *Düzce -Bolu, *Merzifon -Amasya, *Ulubey -Ordu, Arageniş *Tirebolu -Giresun, *Yusufeli -Artvin, *Nizip -Gaziantep, -Hatay ve *Bor -Niğde yörelerinde 1. Toptan ölüme götüren, bulaşıcı hastalık, kıran anlamlarına gelecek şekilde rastlanmıştır. Kelime, Elazığ yöresinde 1. Toptan öldürme, kırıp geçirme, Çorum Kars ve köylerinde ise 'Öldürücü hastalık salgını' (URL-9) anlamına gelecek şekilde yaşamaktadır. Gülensoy, madde başı aldığı *kırgın* kelimesini 1. Bir kimseye gücenmiş, gönlü kırılmış; 2. toplu ölümlere yol açan hastalık anlamlarına gelecek şekilde açıklamış; kelimenin etimolojisini <*kır-gın*> biçiminde göstermiştir. {-gIn} ekinin Türkiye Türkçesinde çok işlek bir fiilden fiil yapım eki olduğunu belirten Gülensoy, ekle ilgili *sırgın*, *sürgün*, *kırgın* vb. örneklerini vermiştir (2007: 512). Kelimeye Eren'in sözlüğünde rastlanmamıştır. Clauson da Gülensoy gibi madde başı aldığı *kırgın* kelimesinin kökenini *kır-* biçiminde göstermiş; kelimeyi 'katliam, imha; salgın veya epizootik hastalık' anlamına gelecek şekilde açıklamıştır. Kelimenin, erken dönemlerde 'cazalandırma, işkence' anlamlarının bulunduğu da değinen Clauson, TT IV 255 aracılığıyla verdiği *kıyn kırgın* (krş. *kızğut*) *teğürür* örneğiyle verdiği anlamı pekiştirmiştir (1972: 654a).

Tanıklar

1. *İnkisār, maḥzūniyyet, tekāsül, şikestelik, afet, ḥastelik, veba, ḳūrele, belāyı āzīm, kuşendegi öliit.* (SSL 245a)

1.11. Ma'lûl : (<A.) 'Hastalıklı, sakat' LM 2774

Devellioğlu, madde başı aldığı *ma'lûl* kelimesinin kökenini Arapça olarak belirtmiş; kelimeyi 'illetli, hastalıklı, sakat' anlamlarına gelecek şekilde açıklamıştır (2013: 690b).

Tanıklar

1. *Tab'ı hafakāndım érdi ma'lûl / Köp bolsa édi kadehka meşğül.* (LM 2774)

1.12. Maraz : (<A.) 'Hastalık, dert, belâ' GT 40/13, 40/10; MÜN M790b11, M801b5, M802a1 vd.; TEH T703b7, T708a24, T710a23; TMA A722a12, A719b5, A722a12; BV 274/2, 103/6, 33/7; HBD 64/1-7; FK 627/1, 689/375, 297/5 vd.; MK 59b-4, 96a-1, 96a-4 vd.; LM 763

TDK Türkçe Sözlükte '1. Hastalık, 2. Dayanılması güç durum, 3. Huysuzluğu ve titizliği ile can sıkın' (URL-10) anlamlarına gelecek şekilde açıklanan kelimeyi Devellioğlu da 'hastalık' anlamına gelecek şekilde açıkladıktan sonra maraz² kelimesinin kökenini Arapça olarak göstermiştir (2013: 693a).

Tanıklar

1. *Andın soñ eṭıbbā vü hükemā bu maraz müdāvātıda .āciz boldılar érse, ittifāk kıldılar kim bu nev' zahmetka munça şıfat ādemīniñ zehresini özge edviye birle koşup zahmet üze yaqsalar şifāka sebeb bolğay dediler érse, nidā kıldılar kim munça şıfathğ ādemīniñ kısmeti üçün miñ mişkāl kıız altun yā on miñ mişkāl āk kümiş hazinedin berilür dép.* (GT 40/12-GT 41/4)

2. *Za'f cismğa andın kuvveti ve mecrüh köñülge andın sıhhatı yitişti. Öpüp közümge koyup cānım içre yir birdim. Elifkibi ki boluptur mekâm cān içre. Egerçi şa 'b-ı maraz nihāyetide ölmek bimi bar.* (MÜN M790b10-12)

3. *Kāhinler uşbu tārīhde dip irdiler bir zül' -hayāt deryādın çıkqay kim anıñ ağızı lu'ābıdın ol maraz def' bolğay. Kıız anası bile hem ol va'de küni Nıl kırağıda olturup irdiler kim ol tábüt yitip bir drahtka bend boldı.* (TEH T703b6-7)

4. *Melikke pervāy kılmay gūşe'i tuttı. Hümāynı kim Hamānin hem dipdürler. Behmen 'akdığa kivirüp irdi. Mevt marazıda tācnı anıñ koyıñğa koydı kim Dārābğa hāmile irdi.* (TMA A722a11-13)

5. *Hecride vaşlın isteben iyer min üzrāb / Körgüzgen il kibi maraz içre devāğa hırş.* (BV 274/2)

6. *Ve eyzan lehu / 'ışkdın tā kılmışam peydā min-i şeydā maraz / Kılğu-dikdür za'flık cismimni nā-peyda maraz.* (HBD 64/1)

7. *Cāñğa çun dir-min ni irdi ölmekim keyfiyyeti / Dir ki bā'is boldı cism içre marazıñ şiddeti.* (FK 627/1)

8. *Mecnün 'ışkı otı hecr güdāzıña ulaştı za'f bedenige ol harāretdin ıstıma şu'lesi tutaştı. Her mu'ālece kim kıldılar sūd itmedi maraz arttı ve ısıtması kitmedi.* (MK 59b2-5)

9. *Kim bolsa tab'atı mu'alic / Cismidin eter maraznu hāric.* (LM 763)

1.13. Mariz : (<A.) 'Hasta, hastalıklı' HBD 64/2; MÜN M801b27; MK 16b-8, 46a-5, 16b-10 vd.; LM 2977; YED 45/6, 52/4, 207/11 vd.

² Semantik ve analitik açıdan Kur'an'da "maraz" ve türevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özdemir, 2015.

Devellioğlu, madde başı aldığı *marîz* kelimesinin kökenini Arapça olarak belirtmiş; kelimeyi 'hasta, sayrı' anlamlarına gelecek şekilde açıklamıştır (2013: 693b). Kelime TDK Türkçe Sözlükte 'hastalıklı' (URL-11) anlamına gelecek şekilde kullanılmaktadır.

Tanıklar

1. *İyle kim dār'üş-şifā içre vaṭan tutğay marîz / İylemiş cān u ten ü köñlüm öyin me'vā maraz.* (HBD 64/2)

2. *Niyāz ref'idin soñra i'lām ol kim bu ucurda ol sarıdın kilgenlerniñ kelāmları faḥvīsıdın ve peyāmları edāsıdın andağ ma'lūm boldı kim ṭab'ıñızda devrān ḥavādişidın cüz'î za'f ve āzārî mizācıñızğa zamān nüvvābıdın ednî 'acız ü iztrārî vākî' irken bolğay, teşvîşî bomağay ve tereddüdi yüzlenmegey. Barı za'ifler za'ifini Ḥaḳ sübhānehu ve ta'ālā kuvvet bile ve marîzler marazını şıḥḥat bile mübeddel ılğay.* (MÜN M801b25-T802a1)

3. *Mundağ ṭabībniñ yūzi marîz köñlige maḥbūbdur ve sözi bīmār cānıña merğūbdur.* (MK 16b/7-8)

4. *Bes mühlük edi marîz renci / Bolmadı ilāc çare-senci.* (LM 2977)

5. *Ol sitem-ger köñli nālimdın ğubār-ālūd imes / Eşk ile āḥım eşer-i dergāhudın merdūd imes / Bu marîziñ özge dārūlar bile bihbūd imes / Közni bir tofrağında rüşen itip kim sūd imes / Şāf-ı kâfūrî çikip aşmak aña müşğîn-perend.* (YED 45/6)

1.14. Mimrâz : (<A.) 'Hastalıklı' BV 276/9

Devellioğlu, madde başı aldığı *mimrâz* kelimesinin kökenini Arapça olarak belirtmiş; kelimeyi 'hastalıklı' anlamına gelecek şekilde açıklamıştır (2013: 775b).

Tanıklar

1. *Dōst yādı tirig asrar çü Nevāyî köñlin / Gayr zıkrı bile dāyim niğ bolğay mimrâz.* (BV 276/9)

1.15. Sırku : 'Hastalık, mariz ve illet' ŞSL 196b

Tanıklar

1. *Ḥastelik, maraz ve illet, derd, keder, renc, ta'āb, meşakḳat.* (ŞSL 196b)

2. Hastalık İsimleri

2.1. Aḥel : 'Dil hastalığı, dil kabarcığı, nokta' ŞSL 6b

Tanıklar

1. *Etrek ve gürgen ṭarāflarında ḳabāyil-i türkmāniyyeden teke tükmanlarının oturduğu yerdir ki kızıl avrat ve köktepe ve aşkâbād tábîr olunur. Bir nev dil ḥastalığa, dil ḳabarcığı, nokta.* (ŞSL 6b)

2.2. As as : 'Kara sevda hastalığı, kuruntulu' ŞSL 12a

Tanıklar

1. *Kara sevdā 'illeti, mālīhūlyā.* (ŞSL 12a)

2.3. Behak : (<A.) 'Bebek hastalığı, alaca' LD 1787

Devellioğlu, madde başı aldığı *behak* kelimesinin kökenini Arapça olarak belirtmiş; kelimeyi 'insanın derisinde pul pul beyazlık ve alaca bir renk meydana getiren bir çeşit hastalık' anlamlarına gelecek şekilde açıklamıştır (2013: 98a). Evliya Çelebi 10 cilt olan Seyahatnamesinde *behak* hastalığından bahsetmiştir. Beyaz renk olan *behak* hastalığının insan vücudunda görülen beyaz benekler şeklinde ortaya çıktığından bahsetmiş; Hastalığın nedenini balgam fazlalığına bağlamıştır (Ertaş & Eğinim, 2011: 101). İnsan derisinde pul pul beyazlık ve alaca meydana getirir. Ak ve kara olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır (Ağırman & Tokaç, 2022: 97). Önel ise *behak* adı verilen bu lekelerin esmer renkte olduğunu ifade etmiştir (2010: 3).

Tanıklar

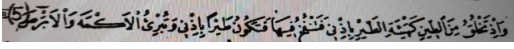
1. *Ni yüz bile ay yüzüne oğsatsun özini / Ol yüzi çiçeklig ki kalıptur behak içre.* (LD 1787)

2.4. Beraş : (<A.) 'Abraşlık, leke hastalığı' TEH T703b5, T703b9, T705b15; *ebras* 'Baras hastalığı' TEH T714b4

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde *beras* hastalığından bahsetmekte; Osmanlı toplumunda en sık rastlanan hastalık olduğunu söylemektedir (Ertaş & Eğinim 2011: 85). Baras hastalığının karşılığı vitiligodur. Vücutta bir cilt hastalığı neticesinde ortaya çıkar ve abraşlık, leke hastalığıdır. Tedavisi mümkün olmayan bir hastalıktır (Ağırman & Tokaç, 2022: 97). Önel ise tavşan kanının *behak* denilen esmer lekeler ve *beras* yani *abraş* denilen beyaz lekelerle iyi gelerek bu hastalıkları tedavi ettiğini belirtmiştir (2010: 3).

Tanıklar

1. *Anası anı bir tábütka mamuklar arasında ta'biye kılıp derzlerin kîr bile tutup Nil rüdiğa salıp Tişri ta 'ālāğa tapşurdi. Ve fir'avnuñ bir kıızı bar irdi kim aña beraş 'illeti bar irdi ve 'ilācın eñibā nevmîd bolup irdiler.* (TEH T703b4-6)

2. *Ve sāyir mu'cizâtın bir huffāşdur kim balçığdın ol hey'et bile nefesin sürdi ve ol nefesdîn rüh tapıp uçtı. Ve imdigeçe bar. Ve biri ebras 'ilācudur kim kıala'llāhu ta'ālā*
 yana ol kim du'ā bile ölügni tircüzdü. (TEH T714b3-5)

2.5. Çıban 'Çıban, yara' BV 321/4, 322/5, FK 104/4

Kıl köklerinde bulunan bakterilerin yağ bezelerini iltihaplandırmasıyla oluşan ve ağrılara neden olan cilt hastalığına çıban adı verilmektedir (Dökmeci, 2006: 108). Kelimeye dönem *sözlüklerinden Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî*'de *karıl çıbanı* 'bir tür çıban' ŞSL 228a biçiminde de rastlanmıştır. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde *karıl* kelimesine İlyas *Keçiborlu -Isparta yöresinde 'bükülmüş, kıl sicim' (URL-12) kullanımıyla rastlanmıştır. Dönem eserlerinde yine 'çıban' anlamına gelecek şekilde kullanılan *çibay* 'çıban; sivilce, kabarcık' OSTN III/2153; *çıkan* 'çıban' ŞSL 162a; *çıpkan* 'çıban, ülser' OSTN 2153, DTO 301; *dabğuli* 'kan çıbanı' OSTN III/1644, DTO 314; *kart* 'kötü bir çıban'

OSTN II/198; *kurdeşen* 'atlarda olan kan çıbanı' ŞSL 234a; *matıye* 'derin çıban' OSTN IV/2045 kelimelerine de tesadüf edilmiştir. Kelime çağdaş lehçelerde Türkmençe *çıban*, Kırgızca *çıykan*; Altayca *çıykan* (Gülensoy, 2007: 234), Azerice *çiban*, Kazkça *şiykan*, Başkurtça *sikan*, Özbekçe *çipkan*, Yeni Uygurca *çipkan* (KTLS, 1991: 128-129) biçiminde varlığını sürdürmektedir. Gülensoy, Tekin'den alıntı olarak *çıbıkan* sözcüğünün **çipgan* kökünden gelmiş olabileceğini ifade etmiştir (2007: 234).

Tanımlar

1. *Taşlaban dāğlarım merhemi birle mamuğın / Tilbedür-min ki çıbanın salıp olğay yalañaç* "Pamuğu, merhemle taşıyarak dağlarım, deli olduğumdan dolayı çıbanı saldıgım vakit (çıbandan kurtulduğum vakit) çıplak kalırım." (FK 104/4)

2. *İrür çemende yüzünün gedāyı aq gül kim / Köründi barça yamağlıq çıbanı üzre mamuğ* "Çimende yüzünün dilencisi olan beyaz gül kimdir, yamalı (sargılı) çıbanının üzerindeki pamuğun bir kısmı göründü." (BV 321/4)

2.6. Çiçek : 'Çiçek hastalığı' ŞSL 160a

TDK Türkçe Sözlüğe göre 'irinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan ateşli, ağır ve bulaşıcı bir hastalık' (URL-13) olarak tanımlanan çiçek hastalığı Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde Sivas yöresinde 'frenği' anlamına gelecek şekilde kullanılmaktadır. Tarihte çok fazla yayılım gösterip ölüme sebep veren hastalıklardan biridir. Yüz yüze temas ve damlacık yoluyla bulaşan bir hastalıktır. Bu hastalık kültürleri yok ederek uygarlıkların sonunu getirmiştir. Dr. Edward Jenner, 1796'da inek çiçeği virüsünden elde ettiği aşıyla virüse karşı bağışıklık kazanılmasını sağlamıştır (Parıldar, 2020: 24) Bu hastalık ilk kez M.Ö.10.000 yılında Kuzeydoğu Afrika'da tarım toplumlarında görülmüş ve M.Ö.1122'de Çin'de kayıtlara geçmiştir. Bu bulaşıcı hastalık tüccarlar, ordular ve hacılar aracılığıyla dünyanın her yerine yayılmıştır. Mısır mumyalarının yüzlerinde bu ize rastlanmıştır. Hitit Uygarlığı bu yüzden yok olmuştur. Çocuk ölümlerine sebebiyet vermiştir. 19. yüzyılda Osmanlı'da görülmeye başlanmıştır. 20. yüzyılda aşı üretimi başlayınca salgın kırılmaya başlamıştır. (Ünlü & Albayrak, 2021: 303-304). Gülensoy, 'çiçek, çiçek hastalığı' anlamına gelecek şekilde açıkladığı *çiçek* kelimesinin Anadolu ağzlarındaki kullanımını *çicik ayı* 'mayıs' biçiminde vermiş; Kelimenin Eren 'den farklı olarak Gagavuz Türkçesinde çiçek ve Kırgız Türkçesinde çeçek kullanımlarını vermiştir (1999: 239a-b). Eren, madde başı aldığı *çiçek* kelimesinin 3. açıklamasını 'irinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan ateşli, ağır ve bulaşıcı bir hastalık' anlamına gelecek şekilde vermiş; kelimenin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki kullanımlarını "Eski Türkçeden başlayarak kullanılır (Eski Uygur Türkçesi *çeçek*). Orta Türkçede de *çeçek* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *çeçek* biçimi kullanılır. Azeri *çičək*, Tatar-Kazan *çiçek* 'çiçek hastalığı', Nogay *şeşek* 'çiçek hastalığı'. Nogaylar çiçeğe *şeşek* adını verirler. Karakalpak *şeşek* 'çiçek hastalığı'. Karakalpaklar çiçeğe gül adını verirler. Kazak *şeşek* 'çiçek; çiçek hastalığı'. Özbek *çeçək* 'çiçek; çiçek hastalığı'. Altay, Teleüt *çeçek*, Taryat *çeçek* 'çiçek hastalığı'. Tuva *çeçek* 'çiçek'. Çuvaş *seske*" biçiminde sıralar ve Ramstedt'e göre kelimenin Türkçe *çeçek* *çeç-* < *seç-* 'auflösen, einen Knoten lösen || çözmek, düğümü çözmek' kökünden geldiğini aktarır (1999: 91b-92a). Clauson, metafor olarak kelimenin anlamını 'bir deri döküntüsü, çiçek hastalığı' biçiminde açıklamış; kelimenin Moğolcadaki kullanımını *çeçeg* biçiminde vermiştir. Ardından kelimenin tarihî lehçelerdeki kullanımını Uygur Türkçesinden itibaren örneklendirmiştir (1972: 400b-401a).

Tanımlar

1. Şükûfe, ezhâr, cederî, çiçek'illeti gül ve reyhân. (ŞSL 160a)

2.7. Çil : 'Çilli, erbaş hastalığı' ŞSL 163b

TDK Türkçe Sözlükte 'Çoğunlukla yüzde oluşan kahverengi küçük benekler' (URL-14), Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde Yavuz *Şavşat -Artvin, -Kars, -Erzincan, Güdül ve *Ayaş -Ankara yörelerinde 'Yüzdeki çiçek izleri' (URL-15) anlamına gelecek şekilde yaşamaktadır.

Tanımlar

1. Püdena, bir nev, 'yaban tağuşu ebraş âdem 'illet-i baraş ve bahak olan, ebraş yüzli. (ŞSL 163b)

2.8. Dık : (<A.) 'İnce ağrı, erime hastalığı' LD 1728, 543, 1684 vd.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde bu terim Iğdır ve Kars yöresinde 'verem hastalığı' (URL-16) anlamına gelecek şekilde yaşamaktadır.

Tanımlar

1. Deryüze kıılır kün yüzidin nür u sizer ay / Ol biri giriftâr-ı dık u biri dık içre. (LD 1728)

2.9. Firengi : 'Firengi hastalığı, bel soğukluğu' ŞSL 210b

TDK Türkçe Sözlükte 'Genellikle cinsel birleşmelerle bulaşan, tedavi edilmediğinde inme, körlük, delilik vb. sonuçlara kadar varan, döle de geçerek vücutta ve akılca sakat bir soyun yetişmesine yol açan bir hastalık; yenirce, sifilis' olarak (URL-17) açıklanan *firengi* ilaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğünde ise 'Treponema pallidumun neden olduğu, özellikle cinsel ilişki ile geçen, tedavi edilmediğinde inme, körlük ve delilik gibi sonuçlara varabilen, dölüte (fetüs) de geçerek vücut ve zekâ geriliğine yol açan hastalık' (URL-18) şeklinde tanımlanmaktadır. Firengi, 1492 yılında Amerika kıtasının keşfinden sonra Avrupa'ya yayılarak salgınlara yol açmış ve temas sonucu Asya ve Afrika kıtalarına kadar taşınan bir hastalık olarak karşımıza çıkmıştır. Aynı yıllarda Osmanlı toplumunda da görülen firengi hastalığıyla mücadele edilebilmesi adına sıhhiye kurulmasına rağmen hastalık, ölüm vakalarına neden olmuştur (Bulut, 2009: 110-114). Evliya Çelebi, kaleme aldığı *Seyahatname*'sinde de bu hastalığın varlığından bahsetmektedir. Firengi hastalığının cinsellikle ilgisine dair herhangi bir bilgi vermeyip ve ahlaki değer dolayısıyla izah etmeyen Evliya, firengiyi Allah tarafından Firenkilere verilmiş doğal kendiliğinden oluşan bir hastalık olarak tanımlamaktadır³. Bu hastalığa tutulanların kırk gün kaplıcaya girip aç karnına suyunu içtiklerinde şifa bulacaklarını aktarmaktadır (Ertaş & Eğnim, 2011: 96-97).

³ Firengi hastalığının seyri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özlü & Çay, 2020.

Tanıklar

1. *Bir nev peçî âletidir. 'illet-i zaḥm bil bād-i zaḥm, bād-ı firengi.* (ŞSL 210b)

2.10. İplicek : 'Arap mu'addini rişte hastalığı' ŞSL 45b

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğüne göre Manisa-Akhisar ağızlarında 'Karaciğer ve gırtlakta meydana gelen bir çeşit hastalık, yemen çıbanı' (URL-19) olarak açıklanmaktadır. Tedavisi için iplicek hastalığına yakalanan kişiye kırmızı pul biber yedirilir. Sonbahar döneminde karamuk bitkisinin kökü kesilerek kaynatılır ve suyu içirilir (Yaşar vd. 2015: 3).

Tanıklar

1. *'Arap mu'addini rişte illeti.* (ŞSL 45b)

2.11. İtili : 'Müzmin hastalık, kronik hastalık' OSTN I/1504

2.12. Heyza : (<A.) 'Kolera, şiddetli kusma' BV 107/6

TDK Türkçe Sözlükte Şiddetli ishal ve kusmalarla kendini gösteren, çok bulaşıcı, salgın ve öldürücü bir hastalık (URL-20) biçiminde açıklanan *kolera* kelimesinin kaynak dili Fransızca gösterilirken Etimoloji Sözlüğünde 'sürgün ve kusmalarla kendini gösteren, çok bulaşıcı, salgın ve öldürücü bir hastalık' (URL-21) biçiminde açıklanan kelimenin kaynak dili < İtalyanca *colera* olarak gösterilmektedir.

Tanıklar

1. *Çü sifle genc tapar müceb-i helāk-i irür / Ki heyzadur müşük ilgige çün tüşer neslüh* (BV 107/6)

2.13. Karaca : 'Bir tür saç hastalığı' ŞSL 227b

Tarama Sözlüğüne göre 'bir göz hastalığı' (URL-22) olarak tanımlanan *karaca* Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde Başpınar *Tefenni-Burdur, Oğuz *Acıpayam, Kösten, Honaz Denizli, Sarıcaeli-Çanakkale, Amasya, Atalar *Şavşat, Artvin ve Van yörelerinde 'bir çeşit buğday hastalığı' (URL-23) anlamına gelecek şekilde günümüzde kullanılmaktadır. Kelime, Gülensoy'da farklı anlamlara gelecek şekilde tanımlanmış; etimolojik tahlili <*kara+ca* biçiminde yapılmıştır (2013: 463b). Kelime, Eren'de Gülensoy'dan ve aradığımız bağlamdan uzak şekilde 'üst kol' anlamına gelecek şekilde verilmiştir (1999: 210b).

Tanıklar

1. *Bir nev saç hastaligidir. Siyāha mail olan, esmer bir nev çopur bāzū.* (ŞSL 227b)

2.14. Karağırıkı : 'Karamuk, kızamık gibi bir tür hastalık' ŞSL 215b

Kızamık, özellikle sağlık koşullarının yeterli derecede sağlanamadığı toplumlarda çocukluk çağında temel ölüm sebebi olan hastalıklar arasında ilk sırayı almaktadır (Özdemir & Kanyılmaz, 2004: 31). Kuluçka dönemi sonunda yüksek ateş, öksürük, nezle ve konjunktivitten oluşan prodromal semptomlar gelişen kızamık çok bulaşıcı nitelikli bir virus olarak tanımlanmaktadır (Bülbül & Hacımustafaoğlu, 2020: 7-8).

Tanıklar

1. *Bir nev hasteliktir, kıramuq, kızamuq.* (ŞSL 215b)

2.15. Kart : 'Rişte hastalığı' ŞSL 217a

Kelime, sözlüklerde farklı anlamlara gelecek şekilde tanımlanmıştır. Kelimeye Gülensoy, Eren ve Clauson'un sözlüğünde bu anlama gelecek şekilde rastlanmamıştır.

Tanıklar

1. *Kocamış pır ve ihtiyār olan rişte hasteligi, zışt, çirkın, qurı, yābis, huşk, kaq, kadid.* (ŞSL 217a)

2.16. Kasmar : 'Bir tür hastalık, serpençe' ŞSL 219b

Kelimeye, *Göç Nedeniyle Van Kırgızlarının Sosyo-Kültürel Yapısında Oluşan Değişimler: Halkbilimi Verilerine Göre Bir İnceleme* adlı çalışmada *Kasmar bolsun barmagıñ* "Kırılıns parmağın" anlamına gelecek şekilde rastlanmıştır (Bapaeva, 2015: 144). Türk Dillerinden Anadolu Türkçesine Aktarma Sözlüğünde ise kelime '1. Şirpençe 2. Kanser' anlamlarına gelecek şekilde tanımlanmıştır (Karakurt, 2017: 142a). Kelimeye Gülensoy, Eren ve Clauson'un sözlüğünde rastlanmamıştır.

Tanıklar

1. *Bir nev illetdir, aqutma, hasmar, müy-ı hurk, suhte-ney, şer-pençe gibi.* (ŞSL 219b)

2.17. Kezek : 'Bir tür hastalık, kanser.' ALK 2298; ŞSL 254a

Kelime, Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde farklı anlamlara gelecek şekilde tanımlanmıştır. Kelimeye Gülensoy, Eren ve Clauson'un sözlüğünde rastlanmamıştır.

Tanıklar

1. *Gūya bir 'uzvığa tögen koyup ol ciraħat kezek bolup āhır boldı.* (ALK 2298)

2. *Meze, bir nev hastelik, cerāhet, hevālanmak naql. mişal hasret iligin tişleb iħer men ğamudan ğan / 'Aşımın hayal it bu mey yā ol kezekimdin.* (ŞSL 254a)

2.18. Kırlağan : 'Ülser; çıban; veba' OSTN II/865, DTO 446; ŞSL 245b

Günümüzde 'etyaran' anlamına gelecek şekilde yaşamaya devam eden *kurlağan* sözcüğü hakkında Eren, 'genellikle parmaklarda olan, derinlere kadar işleyen dolama, etyaran' açıklamasında bulunarak kelimenin kökününün bilinmediğinden söz etmiştir (1999: 268a). Türkmen, kelimenin etimolojisi hakkında "parmakları bir kuşak gibi, daire şeklinde saran, dolayan, kaplayan" yara, çıban için "kemer" anlamındaki kur kökünden hareketle *kur-la-ğan* (isim kökü- isimden fiil yapan ek- fiilden isim yapan ek 'sıfat-fiil eki') 'kuşatan, saran, dolanan, çeviren' (çıban, yara) denilmiş olması gayet mantıklı ve uygundur." açıklamasında bulunmuş; *kurlağan* örneğinin bize isimlendirmenin keyfi olarak yapılmadığını, belli bir mantıktan hareketle gerçekleştiğini belirtmesi, kelimelerin nasıl oluştuğuna ışık tutması bakımından oldukça önemli olduğunu ifade etmiştir (2006b: 474-475).

Tanıklar

1. *Ṭā'ūn 'illeti, vebā, belā, vebā, ölet* (ŞSL 245b)

2.19. Kırmızı : 'Kızıl hastalığı' FK 221/6

Kızıl hastalığı boğaz enfeksiyonu olan hastalarda gelişen genellikle çocukları etkileyen bir hastalıktır. Yüksek ateş ve boğaz ağrısı olmaktadır. Parlak ve kırmızı bir döküntü oluşmaktadır. Türkiye'de ilk kez 1923 yılında görülmektedir. Yetişkinlere geçerek salgın haline gelmiştir (Çakır, 2021: 221). TDK Türkçe Sözlükte 'Genellikle küçük yaşlarda görülen, bulaşıcı, yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren tehlikeli hastalık' (URL-24) olarak Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde Çiftlik, Kalecik -Ankara yörelerinde 'Kasıkta çıkan bir çeşit çıban' (URL-25), *Hemşirelik Terimleri Sözlüğü*nde 'damlacık yoluyla bulaşan ateş, boğaz ağrısı, baş ağrısı, bulantı, kusma, çilek görünümlü dil ve vücutta döküntüler ile seyreden aşı ile korunulabilen hastalık' (URL-26) olarak tanımlanmaktadır. Gülensoy, kelimenin Anadolu Ağzlarındaki kullanımını Derleme Sözlüğü aracılığıyla 7 maddede aktarmış; kelimenin etimolojisini <kız-ıl biçiminde vermiştir (1999: 524a-b).

Tanıklar

1. *Közüm hūn-ābıdın āfāk rengi kırmızı boldı / Hemānā kim bu çeşme suydın hāşıl bolur kırmızı.* (FK 221/6)

2.20. Kızamuk : 'Humma ile karışık cilt hastalığı' ŞSL 246a

TDK Türkçe Sözlükte 'Genellikle küçük yaşlarda görülen, kuluçka dönemi bir iki hafta süren, bulaşıcı, ateşli, ufak kızıl lekeler döktüren hastalık' (URL-27) anlamına gelecek şekilde açıklanan *kızamuk*, *Hemşirelik Terimleri Sözlüğü*nde 'Kızamuk virüsü tarafından oluşturulan, 10-12 günlük kuluçka süresi olan, ateş, burun akıntısı, konjonktivit, öksürük ve koplük lekeleri, kırmızı, hafif kabarık makülopapüller tarzda döküntülerin ense saç çizgisinden, alından başlayarak yüze, boyuna üst ekstremitelere ve gövdeye yayılmasıyla belirgin en sık rastlanan, bulaşıcı çocukluk çağı hastalığı' (URL-28), İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğünde ise 'Paramiksovirus ailesinden kızamuk virüsünün neden olduğu, genellikle çocukluk döneminde görülen, yüksek ateş, ağız mukozasında etrafı kırmızı halka ile çevrili küçük beyazımsı lekeler (Koplük lekeleri), nezle, gözlerde sulanma, öksürük, yüz ve boyundan başlayarak tüm vücuda yayılan kırmızı makülopapüler döküntü ile belirgin bulaşıcı ivergen enfeksiyöz hastalık' (URL-29) olarak verilmiştir. Gülensoy, madde başı aldığı *kızamuk* kelimesinin etimolojisini <kız-(ı)la-muk biçiminde yapar ve kelimenin çağdaş lehçelerdeki kullanım örneklerini sıralar (2007: 522b-523a). Eren, kelimenin çağdaş lehçelerdeki kullanım örneklerini "Türkmen *gızamuk*. Tatar-Kazan *kızamuk*, Kırgız *kızamuk*. Kırgızlar *kızılça* adını da kullanırlar. Özbek *kızamuk*, Çuvaş *kāsāmāk*. Kelime, Tatarcadan alınmıştır. Orta Türkçede *kızlamuk* olarak geçer. Diyalektlerde kızamığa *kızılca* adı da verilir: Başkurt *kızılca*, Kırgız *kızılça*, Nogay *kızılşa*, KaraKalpak *kızılşa*, Kazak *kızılşa*, Azeri *gızılca* olarak geçer. Kıpçak diyalektlerinde kızamuk yerine *köme* adı kullanılır." biçiminde açıklamıştır. Doerfer'den yola çıkarak Tacikçe *qazāluq* biçiminin Türkçeden alındığı fikrini öne sürmüştür (1999: 242a-b). Clauson ise madde başı aldığı *kızamuk* maddesini *kızlamuk* maddesine gönderir. *Kızlamuk* için ise 'kızamık' açıklamasını yaparak kelimenin Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesindeki kullanım örneklerini aktarmıştır (1972: 684b).

Tanıklar

1. *Huşye* 'illeti, hummā ile karışık bir cild hastalığıdır, dāne dane çıkar, maraz-ı muharriktir. (ŞSL 246a)

2.21. Konam : 'Bir tür illet, sarıca hastalığı' ŞSL 240b

Kelimeye Gülensoy, Eren ve Clauson'un sözlüğünde rastlanmamıştır.

Tanıklar

1. *Bir nev* 'illet, sarıca ve karıca dirler. (ŞSL 240b)

2.22. Kurdaşan : 'Kol ve bacaklarda kaşıntıya yol açan hastalık' DTO 426; *kurdaşanç* 'eller ve ayaklardaki hummalı kaşıntı' OSTN II/951; *kurdaşanı* 'kol ve bacaklarda kaşıntıya yol açan hastalık' DTO 426

TDK Türkçe Sözlükte 'Deride çeşitli sebeplerle oluşan kaşıntılı döküntü; ürtiker' (URL-30) anlamıyla verilen kelimeye Erzurum İli Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler adlı çalışmada 'Alerji döküntüleri' (URL-31) biçiminde rastlanmaktadır. Kelime, Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğünde 'İmmünolojik olarak genellikle tip 1, ancak bazen tip 3 aşırı duyarlılık sonucu dermisin üst bölümlerinin geçici, iyi sınırlı, ödemli ve çoğunlukla kaşıntılı, 1-3 cm çapında deri şişkinlikleriyle belirgin, akut veya kronik damar reaksiyonu, ısı kabarıklığı, ürtiker, yiyecek kabarıklığı, ısı kabarıklığı, şer'a' (URL-32) biçiminde açıklanırken; Hemşirelik Terimleri Sözlüğü ve İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğünde 'ürtiker' anlamıyla verilmiştir (URL-33). Hastalık, halk arasında genel olarak bakır basması, dabaz gibi isimlerle de anılmaktadır (Güneşer & Kırmıoğlu, 2022: 328). Hastalık, Karaçay-Malkar Türkçesinde *mursa bezgek* ve tuzlama adlarıyla da bilinmektedir (Tavkul, 2016: 117). Hastalığın tedavisiyle ilgili Ülger'in tezinde 28 farklı uygulama bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde *kurdeşen* olan kişi gece eline ekmeği alır ve iki bacağına arasına da bir değnek alarak sokakta "Kurt oldum kuuurt! Kurt oldum kuuurt! Kurdunu al da giit!" diyerek koşar. Sonra yedi köşeye birer parça ekmeği koyar. Bu uygulamadan sonra rahatsızlığın geçeceğine inanılır. İkinci uygulama ise Ayva dibinden toprak çahnır, "kurt kurt oldum kuuurt, kurt kurt kurt..." denilerek kaşınan yerlere sürülür (Ülger, 2012: 38-41). Uçar, Hz. Peygamber'in sarımsak ve soğan yemenin de bu hastalığa iyi geleceğini ifade buyurduğunu aktarmıştır (2017: 200). Gülensoy, kelimenin etimolojisini <*kur+deş-en* biçiminde yaparak Anadolu ağzlarındaki kullanımını *gurdeşenek* ve *gurtdeşen* biçiminde vermiştir (2007: 572a). Nişanyan, kelimenin Türkiye Türkçesi *kurd eşeni* "«kurtçuk kaşıntısı», ciltte kaşıntılı kızarıklıklarla oluşan rahatsızlık" sözcüğünden evirildiğini belirtmiş; sözcüğün Türkiye Türkçesi *eş-* "kaşımak, kazımak" fiilinden türetildiğini savunmuştur (URL-34). Kelimeye Eren ve Clauson'un sözlüğünde rastlanmamıştır.

2.23. Kuyangu : 'Kadın hastalığı' ŞSL 242b

Kelimeye Gülensoy, Eren ve Clauson'un sözlüğünde rastlanmamıştır.

Tanıklar

1. *Kuyanc* 'ırk-ün-nisā'illeti, reg-i koyun. (ŞSL 242b)

2.24. Ölet : 'Hastalık, hayvan kırgını, kolera' ŞSL 38a; OSTN I/1247

TDK Türkçe Sözlükte 'kiran' (URL-35), Tarama Sözlüğüne göre 'Salgın hâlindeki ölüm, kırgın, kiran' (URL-36) anlamlarına gelen kelime, İshaklı, *Bolvadin-Afyon, Isparta, Burdur, Darıveren *Acıpayam, *Tavas-Denizli, Çırpıköy *Bayındır -İzmir, İğdecik ve Sancaklıboz köyleri -Maraş, Kirazlı -Bursa, *Tosya -Kastamonu, *Kargı, *İskilip -Çorum, *Ahlat -Bitlis, Elazığ, Malatya, *Besni -Adı, Urfa, *Kilis -Gaziantep, Ankara, *İncesu -Kayseri, *Bor, Ortaköy -Niğde, Gâvurdağı *Cebelibereket -Adana, Civanyaylağı *Mersin -İçel, Bağyaka *Finike, *Alanya -Antalya, Görele *Fethiye -Muğla yörelerinde 'Öldürücü hastalık salgını, kiran'; Manisa, Malatya, *Antakya -Hatay, Akyar *Osmaniye -Adana, Kerkük yörelerinde 'veba'; Isparta, Malatya, Akyar, Gâvurdağı *Cebelibereket -Adana, Çınarlı *Şarköy -Tekirdağ ve Van yörelerinde 'kolera'; Darıveren *Acıpayam Denizli yöresinde ise 'salgın, bulaşıcı' (URL-37) anlamıyla kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere Anadolu'da eskiden bulaşıcı hastalıkları ifade etmek için "ölet" kelimesi kullanılmaktadır (Çavdar, 1992: 310). Bu terim ile bir salgın ifade edilmektedir. Bülbül Oğuz, Türkçe Sözlük'teki ölet kelimesinin 1945 ile 1969 arasında yayınlanan sözlüklerde "öldürücü hastalık salgını" şeklinde olduğunu 1998'ten itibaren ise bu tanıma hem *kiran* sözcüğünün eklendiğini hem de kelime için esk. kısaltması eklenerek sözcüğün kullanımdan düştüğünü ifade etmiştir (2021: 242). Gülensoy, madde başı aldığı ölet kelimesinin etimolojisini < öl-et biçiminde verdikten sonra kelimeyi 'öldürücü hastalık salgını' olarak açıklar (2007: 661a). Eren, kelimenin çağdaş lehçelerdeki kullanımını Azeri *ölet*, Özbek *ölet*, Altay, Teleüt *ölüt* şeklinde vererek kelimenin etimolojisini < öl- + - (ü)t biçiminde yapmıştır (1999: 316a-b). Kelimeye, Clauson'un sözlüğünde rastlanmamıştır.

Tanıklar

1. *Hastalık, veba, salgın hayvân kırgını, kolera.* (ŞSL 38a)

2.25. Remed : (<A.) 'Göz ağrısı, göz hastalığı' TEH T717a10; YED 45/1; FK 280/4

Devellioğlu, madde başı aldığı *remed* kelimesinin kökenini Arapça olarak göstermiş; kelimeyi 'göz ağrısı, göz ağrması' anlamına gelecek şekilde açıklamıştır (2013: 1062a). Divan şiirinde bu terime fazlaca rastlanılmaktadır. Bu terim göz ağrısı, göz iltihabı, göze problem olan her türlü hastalık olarak tanımlanmaktadır (Bayat & Okumuş, 2004: 456). *Müntahab-ı Şifâ*'da remed ve tedavisine ilişkin bilgi bulunmaktadır. Remed hastalığının tedavisi için gözün yeşil veya siyah bir bağla bağlanması önerilmektedir (Aynacı, 2012: 33).

Tanıklar

1. *Ol ilgeri barıp ejdehânın uçasığa iligin silep ejdehâ yoldın kırak çıkıp halk ötti. Ve bu nev' havârık andın köp zâhir boldı. Pâdşâhnın bir hâcibinin közi remed şiddetidin kûr bolup hiç kim 'ilâc kıla almaydurlar irdi.* (TEH T717a9-11)

2. *Ol şeker-leb mahfil üzre eyledi tâ nûş-hand / Gonçe yanlığ başını ceyb içre pinhan itti kand / Bolmadı hergiz remed âşûbı birle müstemend / 'Ârızın müştâkıdur bu köz ki bolmuş derd-mend / Gerçi bardur derdlik közde yaruqlıkdın gezend.* (YED 45/1)

3. *Közlerim andın imiş kan u remend 'aynıda kim / Derd hem-kâse muña hecr aña hem-hâne imiş.* (FK 280/4)

2.26. Rızandalık 'Nezle, soğuk algınlığı, soğuk geçirme' BN 252a, 253a, 254a; ŞSL 176a

Kelimeye dönem sözlüklerinden M. Pavet de Courteille'nin *Dictionnaire Turk-Oriental* adlı eserinde 'kan yürümesi, şişme, şişkinlik, soğuk algunluğu, nezle' (DTO 331) anlamına gelecek şekilde rastlanmıştır.

Tanımlar

1. *Gendemekke tüşkende maha tend-rızandalık boldı. Bihamdilillah asanlık bile ötti. Şenbe küni Bağ-ı Vefa'da tüşüldi.* (BN 252a)
2. *Rızandalık bolup ısıttım. Bu rızandalık surfağa müncer boldı. Her yutalğanda kan tüküre kiriştım.* (BN 253a)
3. *Ahşamı rızandalık bolup ısıttım. Bu rızandalık yutalka tarttı. Her yutalğanda kan tükürür edim. Hayl tevehhüm boldı.* (BN 254a)
4. *Zükâm, nezle soğuk kiçirme, suâl, şürfe.* (ŞSL 176a)

2.27. Sancıg' : 'Sancı, mide ağrısı' ŞSL 183a

Gülensoyi madde başı aldığı *sancı* kelimesini ET. *sançığ*; EKıp. *sançı, sanşı*; <ET., OT. *sanç-* 'batırmak, *saplamak' +(1)ğ biçiminde vermiş; kelimenin Türkçeden Zazaca'ya *sancı*, Kürtçe'ye ise *sançi* biçimlerinde geçtiğini söylemiştir. Kelimenin çağdaş lehçelerdeki kullanımını ise Azeri, Türkmen *sancı*, Uygur *sançık*, Özbek *sänçik*, Başkurt *sänisiv*, Kazak *şanşuv*, TatarKazan *çänçü* biçimlerinde sıralamıştır (2007: 729b). Kelimeye Eren'in sözlüğünde rastlanmamıştır. Clauson da kelimenin kökenini *sanç-* fiiline dayandırmış; kelimenin Güney Doğu Türkçelerinde *sançık* 'kolik', Kuzey Merkezî Kırgız bölgelerinde *çançu* 'bel ağrısı', Kazak *şanşu* 'punktura, perfüzyon, kolik' Güney Merkezî Özbek *sançık* 'kolik', Kuzey Batı Karakalpak *şanşuv*; Kazak *çençü*, Nogay *şanşuv* 'kolik, bel ağrısı'; Güney Batı Azeri Osmanlı, Türkmen *sancı* 'kolik' formlarında kullanıldığını belirtmiştir. Sonrasında kelimenin kullanım şekillerini Eski Uygur Türkçesinden itibaren tarihî lehçelerde sıralamıştır (1972: 835b-836a).

Tanımlar

1. *Küçük harbe, sancı, kulunc, veca, hale, sancık.* (ŞSL 183a)

2.28. Şar' : (<A.) 'Sara hastalığı' FK 689/311

Günümüzde bu terim için *sara hastalığı* veya *epilepsi* terimleri kullanılmaktadır. TDK Türkçe Sözlükte *sara* kelimesi 'Zaman zaman kendini kaybederek olduğu yere düşme ve bayılma, vücutta şiddetli çarpınmalar ve ağız köpürmesi ile ortaya çıkan bir sinir hastalığı, tutarık, tutarak, tutarga, yilbik, epilepsi' (URL- 38) olarak tanımlanmaktadır. İnançlara dayalı hastalık adlandırmaları vardır. Bunlardan biri de sara hastalığıdır. Halk arasında cinden ve büyüden kaynaklandığına inanıldığından dolayı sara hastalığını zikretmemek üzere *al basma, bayılma, cin çarpması, dışarlık, eser ~ eserge, koyanavrul, tatalga ~ tutak ~ tatalık ~ tutar ~ tutarak ~ tutarı ~ tutarık, uğrak, yellenme* gibi çeşitli örtülü ifadeler kullanılır. Hastalığı defetmek için dualar okumak, muska hazırlamak, türbelere gitmek ve birtakım ilaçlar hazırlamak gibi çeşitli yöntemlere başvurulmaktadır (Koç, 2010: 5). Doğan, sarası olan kişinin eşeğin sol ön ayak kemiğinden kolye yaparak boynunda taşınması neticesinde şifa bulacağını söylemektedir. Ayrıca kurt gözünü yanında taşıyan kimseyi saranın tutmayacağını belirten Doğan, sara nöbeti gelen küçükler ve yetişkinler için tedavi yöntemi olarak "bir yeşil kurbağa bulunarak mavi bir beze bağlanır ve canlı biçimde saralının boynuna asılır ve yedi gün bekletildikten sonra kurbağa

çıkartılır” açıklamasında bulunmuştur (2011: 125-126). Sara hastalığı Türkmen Türkçesinde ise *sarı getirmek, epilepsiya, kakınlı, cın kakmak, tutgay, garağuş keseli* şeklinde çeşitli kelimelerle ifade edilmiştir (Doğan & Gülvodina, 2018: 69). Devellioğlu, madde başı aldığı *sar'a* kelimesinin kökenini Arapça olarak belirtmiş; kelimeyi ‘tutarık, tutarak, baylıcı, ağır köpürtücü ve çırpındırıcı bir sinir hastalığı’ anlamlarına gelecek şekilde açıklamıştır (2013: 1104a).

Tanıklar

1. *Vaşfda dise ħred fazl u fūnūn / 'Akl-ı küll vaşfi digey şar' u cūnūn.* (FK 689/311)

2.29. Sarıġlıġ : ‘Sarılık’ BV 297/2

Çağatay Türkçesinde sarılık hastalığını ifade etmek için “sarığ agrıg, sarıġlıġ, yerekân”, “yarakân” ve “yarakan” kelimeleri kullanılmaktadır. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarından yola çıkılarak sarılık hastalığına yakalanan kişilerin gösterdiği belirtiler ve hastalığın tedavi yöntemleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Sara hastalığınaa safra sebep olur bu nedenle hastalığa yakalananların yüzü ve gözleri sararır,
2. sarılıktan kurtulmak için sarı renkli giysiler giyilir veya sarı renkli nesnelere (safran tozu) kullanılır,
3. hastalığın tedavisinde kehribar taşı kullanılır,
4. sara hastalığına sebep olan safranın tedavisinde tatlı şerbet kullanılır,
5. hastalığın tedavi yöntemlerinden biri vücuttan kan aldırarak ya da kan akıtmaktır (Yazgan Uslu, 2021: 271-279). Kuyumcu da Yazgan Uslu’nun belirttiğine paralel olarak eski zamanlardan günümüze dek sarılık yaşayan bebekleri iyileştirmek amacıyla aileler sarı yelekler, sarı şapkalar, sarı patikler giydirdiklerini bebeklerinin yüzlerine de sarı bir örtü örttüklerini bu şekilde hastalığın tedavisinin sağlanacağını söylemektedir (2020: 535). Yaylagül, Orta Türkçe tıp metinlerinden *Edviye-yi Müfred*e ve *Ebvāb-ı Şifā*’da baldırıkaranın sarılık tedavisi için faydalı olduğu olduğu bilgisinin bulunduğunu aktarır. Yine *Ebvāb-ı Şifā* adlı eserde söğüt yaprağının sıtma ve sarılık tedavisinde kullanıldığından bahseder. Anadolu’da ise halk arasında sarılık tedavisi uygulamalarında çocuk idrarının kullanıldığını ifade eder (2014: 50-53). Gülensoy, madde başı aldığı *sarılık*² kelimesini ‘sarılık hastalığı’ olarak vermiş; kelimenin etimolojisini ise <*sarı(ğ)+lık* biçiminde yapmıştır (2007: 736b). Kelimeye Eren’in sözlüğünde rastlanmamıştır. Clauson da madde başı aldığı *sarıġlık* ‘sarılık’ kelimesinin kökenini *sarıġ*⁴ biçiminde vermiştir (1972: 849b).

Tanıklar

1. *Köz ki kan yaş akıban bolmasa sarıġlıġı def / Rengi gūyā ki sarıġ lāle kibi bar sarıġ.* (BV 297/2)

2.30. Sarık aġrık : ‘Sarılık’ AL(M) 1798; ŞSL 179b

Bayraktar, Uygur Türkçesi ve Çağatay Türkçesine ait eserlerde *sarıġ agrıg* kullanımında karşımıza çıkan ve günümüz Türkçesinde *sarılık* (hastalık), *kara sarı* (yüz) gibi kullanımlarda görülen olumsuz anlam dışında sarı renk isminin olumsuz anlamı olmadığını; kara-siyah, ak-beyaz, kıvıll-al-kırmızı, kır-gri gibi

4 Gülensoy, kelimenin etimolojisi için <*sarıġ* [*sār²+ı+ğ] açıklamasını yapmıştır (2007: 735b).

yakın anlamlı renk adı ortaklıklarında görülen sözcüklerin birinin Türkçe ve diğerinin alıntı olma durumu hemen her renk için bulunmaktayken; sarı renk adında bu durumun görülmediğini belirtir (2006: 209-210). Sarılık hastalığı hakkında ayrıntılı açıklama için ayrıca bk. 2.27. *Sarığhı* maddesi.

Tanıklar

1. *Sarığ ağırık boldum ey sâkî hazân-ı hecr ara / Kanı aşfar mey ki bar her kaçresi bir keh-rübâ.* (ALM 1798)

2. *Yerekân illeti, sarılık, zerd-perme. mişal sarığ ağırık boldum ey sâkî hazân-ı hier ara / Kanı aşfer mey ki bar her kaçresi bir kehribâ.* (ŞSL 179b)

2.31. Solunğan : 'Kalp hastalığı, nefes darlığı' ŞSL 193b

Öz *Türkçe Karşılıklar*⁵ yazısında yer alan Sadr illeti maddesi '1. Göğüs darlığı (Zıykı sadır man) 2. Solunğanlık' biçimlerinde açıklanmış; kelimenin karşılığı olarak solunğan ifadesi kullanılmıştır. Yine bu hastalık 'illet-i sadr: Göğüs hastalığı' açıklamasıyla *Risâle-i Hıfz-ı Sıhhat-ı Ahâli* adlı eserde karşımıza çıkmaktadır (Turan, 2015: 158b). Kişinin göğsünde geçmeyen bir ağrı varsa ya da hastalığa tutulan kimsenin 7 tane tuz üzerine 7 şer ayet el kürsü okuyup sabahları aç karnına yutması neticesinde şifa bulacağı söylenmektedir (Doğan, 2019: 100). Kelimeye Gülensoy⁶, Eren ve Clauson'un sözlüklerinde rastlanmamıştır.

Tanıklar

1. *Zîk-ün-nefes olan, sadr illeti, kalb marîzi, kûteh-nefes.* (ŞSL 193b)

2.32. Şufret : (<A.) 'Sarılık, sarı renk, beniz solukluğu' MÜN M783a23; BV 297/5; LM 3427

Günümüzde bu terim için "sarılık" ifadesi kullanılmaktadır. Ali Şîr Nevâyî, bazı beyitlerde sarı anlamına gelen "şufret" terimini kullanarak sarılık hastalığını ifade etmektedir (Yazgan Uslu, 2021: 272). Sarılık hastalığı hakkında ayrıntılı açıklama için ayrıca bk. 2.27. *Sarığhı* maddesi.

Tanıklar

1. *Likin ivürür yüzünü zâhir iylep / Şufret aña zulm-i felek jengârı ...* (MÜN M783a23)

2. *Özge şufret maña yüz koydı yok irse tañ imes / Za'ferân rengiçe un bar ise bîmâr sarığ.* (BV 297/5)

3. *Şufretde nêçe ki kılssa tevbiḥ / Altun bile tēḡ bolur mu zirniḥ.* (LM 3427)

2.33. Uyuz : 'Uyuz hastalığı, kaşıma, kaşınma, ger illeti' ŞSL 44b

Bu terim günümüzde aynı şekilde kullanılmaktadır. TDK Türkçe Sözlükte 'Uyuz böceğinin, üst derinin altına girerek yaptığı kaşındırıcı, bulaşıcı bir deri hastalığı' (URL-39), İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğünde 'Üst derinin altına yerleşen dişi Sarcptes scabieinin neden olduğu, özellikle bilek, el ve dış üreme organları üzerinde geceleri artan şiddetli kaşıntıya bağlı tahriş lezyonları ile belirgin, bulaşıcı bir deri hastalığı' (URL-40), Anadolu ağızlarından Diyarbakır ağızında ise *uyuz* (URL-41) biçiminde

⁵ Kurun Gazetesi, 7 Şubat Perşembe 1935, 18.1 inci Yıl, Sayı 6138-76, gazete sayfası 19, Öz *Türkçe Karşılıklar* sayfası 298a.

⁶ *solugan* 'nefes darlığı çeken' için ayrıca bk. 2007: 796b.

kullanılmaktadır. Uyuz böceği olarak bilinen bir akarın neden olduğu döküntülerle seyreden ve bulaşıcı bir deri hastalığı olan uyuz, insanların yanı sıra kedi ve köpek başta olmak üzere hayvanlarda da oldukça sık olarak görülmektedir (Şimşek & Keskin, 2019: 205-206). Gülensoy, kelimenin ET. ve OT. deki kullanımlarını uduz biçiminde verdikten sonra etimolojisini <ud- 'ardından gitmek' [uyuz hastalığı deri altından hareketle bütün vücuda yayılan bir hastalık olmasından dolayı] +-(u)z olarak yapmıştır. Kelime Türkmençe *gıcilevük*, Özbek *kıçımā*, Kazak *kışıma*, TatarKazan *kıçınma*, Uygur *kıçışkak*, Kırgız *kıçıtıkı*, Başkurt *kısınma*, Kırgız ve Uygur *kotur*, Azeri *gotur* biçimlerinde varlığını devam ettirmektedir (2007: 981b). Eren de Çağdaş diyalektlerde *uyuz*'un yerini *kotur* ve türevlerinin aldığından ve kelimenin yalnız Türkçede kaldığından bahsetmektedir (1999: 426b). Clauson, madde başı aldığı *uyuz* kelimesini *uduz* kelimesine yollamış, *uduz* kelimesini ise 'kaşıntı ve diğer cilt hastalıkları' anlamına gelecek şekilde açıklamıştır. Kelimenin Yalnızca Güneybatı Osmanlıca'da hayatta kaldığını söyleyen Clauson, *kotur* kelimesine göndermede bulunmuştur (1972: 74a).

Tanıklar

1. *Cereb, hāriş, kıtur, geçme, ger* 'ileti. (ŞSL 44b)

2.34. Uzak ağrı : 'Verem hastalığı, verem' ŞSL 32a

Günümüzde bu terime karşılık olarak "*verem*" ifadesi kullanılmaktadır. Nişanyan, verem kelimesi için Arapça wrm kökünden gelen *waram* وَرَم "ur, tümör" sözcüğünden alıntıdır. Bu sözcük Arapça *warima* وَرْم "şişti" fiilinin fa'al veznidir açıklamasını yapmıştır (URL-42).

Tanıklar

1. *Verem hasteligi kesel-i, seli.* (ŞSL 32a)

2.35. Vebā : (<A.) 'Veba, vaba hastalığı' TMA A719a7; BV 38/4; MK 9b-8

TDK Türkçe Sözlükte 'Hasta farelerden insana geçen bir mikrobun oluşturduğu bulaşıcı, öldürücü bir hastalık' (URL-43) olarak tanımlanmaktadır. İnsanlığın görmüş olduğu en kötü bulaşıcı hastalıktır. Ölüm sayısı oldukça yüksektir. Avrupalılarca "kara ölüm" olarak adlandırılmaktadır (Öztürk, 2020: 127). Vebâ hastalığının belirtisi çoğu zaman insanların koltuk altlarında, kasık bölgelerinde veya boyun kısımlarında, yani lenf bezlerinin yoğunlukla bulunduğu bölgelerde yumru şeklinde tümörler çıkmaktadır. Bu sebeple halk arasında bu hastalığa yumurcak adı da verilmektedir (Öztürk, 2020: 129). Veba öncelikle toplumsal yaşamı etkilemiştir. Ekonomik değişim ve dönüşümlerde farklı sonuçlar doğurmuştur. Hizmet sektörünü etkilemiş ve fiyatların artmasına sebep olmuştur. Sosyal, dini ve kültürel anlamda etkileri oldukça büyüktür. Fakat sonuç olarak tedbir ile halk sağlığı gelişmiştir (Yıldız, 2022: 271-274). Nişanyan, kelimenin Arapça wbA kökünden gelen *wabā* وَبَاء "bulaşıcı hastalık, salgın" sözcüğünden alıntı olduğunu belirtmiştir (URL-44).

Tanıklar

1. *Ṭaberistānnı dağı ol binā kıldı. Ve Fārisi kitāb bitimek ve böz toķumaknı ol iħtirā' kıldı. Ve anıñ zamānıda katık veba boldı.* (TMA A719a7)

2. *Boldı bağrım yarası iyle 'afen / Ki şemîmidin irür bîm-i veba.* (BV 38/4)

3. *Yā vebāyi halkқа tã‘ün hem olğay ber-seri*

4. *Tiğri mundağ belālarını ‘adem cāhıdın vücūd tahtgāhığa kiltürmesün ve yoqluğ zindanıdın barlığ şehristānığa yitkürmesün.* (MK 9b8-10)

2.36. Verce : ‘Isıtma, sıtma hastalığı, titreme’ ŞSL 285b

Günümüzde bu terim yerine “*sıtma*” terimi kullanılmaktadır. Nişanyan, *sıtma* kelimesi için Türkiye Türkçesi *ısıtma* “humma, ateşli hastalık” sözcüğünden evrilmiştir. Bu sözcük Türkiye Türkçesi *isit-* veya *issit-* “ısıtmak, ateşlemek” fiilinden Türkiye Türkçesi +*mA* ekiyle türetilmiştir açıklamasını yapmıştır (URL-45). Gülensoy, sıtma kelimesinin etimolojisini <*ısı-* [OT. *isi-*] +*-t-ma* biçiminde yapmış; kelimenin çağdaş lehçelerdeki kullanımını Eren’in verdiği kullanımlara ek olarak Başkurt’ta *bizgāk* biçiminde vermiştir (2007: 773b-774a). Eren, *sıtma*<*ısıtma* ‘malarya’ olarak açıkladığı kelimenin çağdaş lehçelerdeki kullanımlarını Türkmen *ısıtma*, Özbek *isitma*, KaraKalpak *ıstpa* ve *bezgek* biçiminde sıralamış; *bezgek* kullanımını da Kırgız *bezgek*, Nogay *bezgek* ve *kısdırma*, Balkar *bezgek*, Kazak *bezgek*, TatarKazan *bizgek* şeklinde vermiştir (1999: 367a-b). Clauson’da *isit-* (1972: 243a) fiili bulunurken *ısıtma/sıtma* kelimesi yer almamaktadır.

Tanıklar

1. *Isıtma, bezgek, hummā ‘ileti, kaçsıtma, titreme, teb-i muharrīk teb-i lerze. mişal verce tutsa bir kişini eger / Hab-ı künin itsün isti ‘māl.* (ŞSL 285b)

2.37. Yarağan : ‘Sarılık hastalığı’ BV 297/1; FK 309/2, 699/1; LM 832

Eski tıpta “yarakan” şeklinde tarif edilen sarılık hastalığının en önemli belirtisi yüzün ve vücudun sararması olduğundan şairler tarafından daha çok âşıklık hâlini ve mevsimlerden sonbaharı tarif etmede kullanılır (Şahin, 2011: 36). Günümüzde “sarılık” terimi ile ifade edilmektedir. Sarılık hastalığı hakkında ayrıntılı açıklama için ayrıca bk. 2.27. *Sarığlığ* maddesi.

Tanıklar

1. *Yarağandın maña ger bar ise ruhsār sarığ / Surfe körgil ki irür dīde-i hūn-bār sarığ.* (BV 297/1)

2. *Yarakan at koyadurlar maña hikmet ehli / Kim hararet yüz ü közümnü dağı kıldı sarığ.* (FK 309/2)

3. *Yāhud yarağan otın kılıp tiz / Sarığ yüzige bolur ‘arāk-riz.* (LM 832)

Sonuç

Geçmişten günümüze kadar gelen salgınlar ve hastalıklar bu söz varlığının oluşmasına katkı sağlamıştır. Çağatay Türkçesi dönemi terimlerinden çalışmamıza konu ettiğimiz “hasta ve hastalık terimleri” söz varlığı zenginliği açısından çalışılmaya değer görülmüştür. Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinden yola çıkarak yapmış olduğumuz bu çalışmada hasta ve hastalık terimlerinin etimolojik tahlilleri verilerek kelimenin geçtiği yerler dönem eserleri aracılığıyla tanıklanmıştır. Çalışmada; hasta ve hastalık anlamına gelen 15, hastalık isimleri olarak ise 37 kelime tespit edilmiştir. Hastalık anlamına gelen kelimeler;

Türkçe Kelimeler	Arapça Kelimeler	Farsça Kelimeler	Arapça/Farsça+Türkçe Kelimeler
Ağrıg	Ma'lül	Bimār	Bimārlıg
Arılmay	Marāz/ Mariz	Ḥasta/ Ḥaste	Ḥastalıg
İg/ İglig	Mimrāz		
Ḳırgın			
Sırḳu			

tablosu aracılığıyla gösterilebilir. Çalışmada geçen hastalık terimleri ise;

Türkçe Kelimeler	Arapça Kelimeler	Arapça/Farsça+Türkçe Kelimeler	İtalyanca & Fransızca Kelimeler
Aḫel	Behaḳ	Rızandalıḳ (?)	Firengi
As as	Beraş		
Çıban	Dıḳ		
Çiçek	Heyza		
Çil	Remed		
İpliceḳ	Şar'		
İtili	Şufret		
Ḳaraca	Vebā		
Ḳaraḡrıḳı			
Ḳart			
Ḳasmar			
Kezek			
Ḳırlaḡan			
Ḳırmızı			
Ḳızamuḳ			
Ḳonam			
Ḳurdaşan			

uyangu			
Ölet			
Sancığ			
Sarığlığ			
Sarığ ağırı			
Solunğan			
Uyuz			
Uzağ ağırı			
Verce			
Yarağan			

tablosu aracılığıyla gösterilebilir. Dilimizde kullanılan ve yukarıdaki tabloda Türkçe olarak gösterilen hastalık terimlerinin dilimize Latince kaynak dili vasıtasıyla da aktarılabilceğı unutulmamalıdır.

Kısaltmalar

- bk. : bakınız
Ed. : editör(ler)
EKıp. : Eski Kıpçak Türkçesi
ET. : Eski Türkçe
krş. : karşılaştırınız
OT. : Orta Türkçe
ss. : sayfa sayısı
vd. : ve diğeri

Eser Kısaltmaları

- AL_K : El Lüğātu'n-Nevā'iyye ve'l İřtihadātu'l-Çağatā'iyye
AL_M : Abuşka Lüğati
BD : Bâbür Dîvânı
BN : Bâbürnâme
BV : Bedāyi'u'l-Vasat
DTO : Dictionnaire Turc Oriental
FK : Fevāyidü'l-Kiber
GT : Çağatayca Gülistan Tercümesi

- HBD : Hüseyin Baykara Divanı
 KTLS : Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
 LD : Lutfi Divanı
 LM : Leyli vü Mecnün
 MK : Mahbübü'l Kulüb
 MSD : Mevâna Sekkâkî Divanı
 MÜN : Münşe'ât
 OSTN : Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy
 ŞHD : Şiban Han Divânı
 ŞSL : Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî
 ŞT : Şecere-i Terâkime
 TEH : Târîh-i Enbiyâ ve ukemâ
 TMA : Târîh-i Mülûk-ı 'Acem
 YED : Yusuf Emirî Divanı

Kaynakça

- Abik, Ayşehan Deniz (1993). Ali Şîr Nevâyî'nin risaleleri târîh-i enbiyâ ve hükemâ, târîh-i mülûk-ı 'acem, münşeât. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ağırman Yılmaz, Serra & Tokaç, Mahmut (2022). "Osmanlı tıbbında deri hastalıkları terminolojisi." *Anadolu Tıbbı Dergisi*, 1(1): 1-11.
- Akgül, Seda (2020) Bâbürnâme'nin Haydarâbâd nüshasının transkripsiyonu ve söz dizimi incelemesi. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alan, Sümeyra (2023). "Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde psikolojik bir rahatsızlık: delilik olgusu." *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 13(1), 372-384.
- Aynacı, Mihrican (2012). "Divan şiirinde geçen göz hastalıklarının klâsik dönem tıp metinleri ekseninde değerlendirilmesi." *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9(9): 29-48.
- Bapaeva, Janyl-Myrza (2015). Göç nedeniyle Van Kızgırlarının sosyo-kültürel yapısında oluşan değişimler: halkbilimi verilerine göre bir inceleme. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Batmaz, Macidegül (2013). Eski Uygur Türkçesinde tıp terimleri. Yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bayat, Ali Haydar (2003). "Dîvânü lûgati't-türk'te tıbbî terminoloji". *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 9, 103-122.
- Bayat, Ali Haydar & Okumuş, Necdet (2004). Muhammed Bin Mahmûd-ı Şîrvânî, mürşid (göz hastalıkları). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Bayraktar, Nesrin (2006). "Kavram ve anlam boyutunda sarı ve tonları." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(20): 209-218.
- Berbercan, Mehmet Turgut (2011). Çağatayca gülistan tercümesi (gramer-metin-dizin). Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bulut, Fatma (2009). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tehlikeli bir miras: "frengi". *Tarih Okulu Dergisi*, 2009 (III): 109-123.
- Bülbül, Beyhan & Hacımustafaoğlu, Mustafa (2020). "Kızamık enfeksiyonu ve korunma." *Klinik Tıp Pediatri Dergisi*, 12, 5-12.

- Bülbül Oğuz, Betül (2021). "Türkçe sözlüklere göre "salgın" kavram alanı." Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19(2), 233-252.
- Çavdar, Ayşenur. "Günümüz Türk halk hekimliğinde İslâm öncesi türk tıbbının izleri". I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri (İstanbul-17-19 Şubat 1988). Ankara: TTK, 1992: 309-313.
- Çelik, Ülkü (1993). Ali Şîr Nevâyî, leyli vü mecnûn (gramer-metin-dizin). Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Develioğlu, Ferit (2013). Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat. Ankara: Ak Aydın Kitap Evi Yayınları.
- Doğan, Halil (2019). Kitabu'l Sihri Batıl Havassul Havas. (havaskitaplarım.net, erişim tarihi: 04.08.2023)
- Doğan, Levent & Gülvodina, Gonca (2018). "Türkmen Türkçesinde kullanılan tıp terimleri ve hastalık adları." Handan Asude Başal, Yasemin Ulutürk & Mine Nazan Kerimak Öner (Ed.). Modern Dönemde Edebiyat, Eğitim, İktisat ve Mühendislik içinde (ss. 57-70), Ankara: Berikan Matbaacılık.
- Doğan, Ş. (2011). "XV.-XVIII. yüzyıllar arasında anadolu sahasında Türkçe yazılmış tıp ve eczacılık sözlükleri." IV. Uluslararası Dünya Dili Türk Sempozyumu Bildiri Kitabı, C. II, Muğla, Aralık 2011, 103-114.
- Dökmeci, İsmet (2006). Tıp terimleri sözlüğü. İstanbul: İstanbul Medical Yayıncılık.
- Eraslan, Kemal (1999). Mevlâna Sekkâkî divanı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erbay, Fatih (2003). Muhammed Bin Ahmedü'z-Zâhid'e ait çağatayca bir fıkıh kitabı (inceleme-metin-sözlük). Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Ercilasun, Ahmet Bican, vd. (1991). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eren, Hasan (1999). Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Ertaş, Mehmet Yaşar & Eğnim, Kağan (2011). "Evliya Çelebi seyahatnamesinde hastalıklar." Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10, 83-108.
- Gülensoy, Tuncer (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güneşer, Ramazan & Kırmlıoğlu, Nurdan (2022). "Yozgat İli Halk Hekimliği Kapsamında "Bakır Basması" Hastalığı ve Tedavisi: Bir Kadın Şifacının Uygulaması". Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 12(2), 321-333.
- Güzeldir, Muharrem (2002). Abuşka lügati (giriş-metin-indeks). Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kaçalın, Mustafa S. (2011). Niyâzi, Nevâyî'nin sözleri ve çağatayca tanıklar, el lügâtu'n-nevâ'iyye ve'l iştihâdâtu'l-çağatâ'iyye. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, Günay (1997). Lutfî divanı (giriş-metin-dizin-tıpkıbasım). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karakurt, Deniz (2017). Türk dillerinden Anadolu Türkçesine aktarma sözlüğü. F-Klavye/E-Kitap.
- Karasoy, Yakup (1989). Şiban Han divânı (inceleme-metin). Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kargı Ölmez, Zuhâl (1988). Şecere-i terâkime (metin-gramer-dizin). Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaya, Önal (1989). Ali Şîr Nevâyî, fevâidü'l-kiber (inceleme-metin-dizin). Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Koç, Aylin (2010). "Hastalık isimlerinde örtmece." Türk Dünyası Araştırmaları, 188, 77-94.

- Köktekin, Kâzım (2007). "Hazâinü's-Saadât'ta geçen tıp terimleri." *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 35, 13-27.
- Köktekin, Kâzım (2007). *Yusuf Emirî divanı*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Kuyumcu, Elif (2020). "Renk kavramının Türkçedeki ifade özellikleri." *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(1), 513-538.
- Ölmez, Zuhâl (1993). *Mahbûbü'l kulûb (metin-gramer-dizin)*. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Önel, Arzu (2010). "Elazığ ve Malatya illeri yabani tavşan (*Lepus europaeus pallas*, 1778) popülasyonlarının geometrik morfometrik yöntemler kullanılarak karşılaştırılması." Doktora tezi, Fırat Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Elazığ.
- Önler, Zafer (2006). "Divânü lügâti't-türk ve kutadgu bilig'de tıp terimleri." *Kebikeç*, 22, 135-150.
- Özdemir, Oya & Kanyılmaz, Dilek (2004). "Yeni eliminasyon hedefi: kızamık ve epidemiyolojisi." *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 57(1), 31-38.
- Özdemir, Faruk (2015). "Semantik ve analitik açıdan Kur'an'da "maraz" ve türevleri." *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6(12), 49-76.
- Özlu, Zeynel & Çay, Mustafa Murat (2020). "19.yüzyılda Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklarla mücadele ve frengi hastalığı." Mehmet Ali Yıldırım (Ed.). *Koronavirüs pandemisi ve geçmişten günümüze salgın hastalıklar içinde* (ss. 168-197). Kilis.
- Öztürk, Murat (2020). "Divan şiirinde veba." *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı*, 125-154.
- Parıldar, Hülya (2020). "Tarihte bulaşıcı hastalık salgınları." *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 30, 19-26.
- Pavet de Courteille, Abel (1870). *El-lügatü'l Nevâiyye ve'l-istişhādātü'l-Çağatâiyye*, dictionnaire turc oriental. Paris. MDCCCLXX.
- Polat, Ülkü (2022). "Eski Uygurcada agrıg, ig, kegen, kem, tikig, toga "hastalık, ağrı, sızı"." *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 10(29), 129-149.
- Radloff, Wilhelm (1893-1899). *Versuch eines Wörterbuchs der Türk dialecte (opit Slovarya Tyurkskih nareçiy)*. T. I 1893, T. II 1899. Sanktpeterburg.
- Sarıyev, Berdi (2008). "Divan'da göz ve göz hastalıklarıyla ilgili sözcükler üzerine bir inceleme." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 13-23.
- Şahin, Esmâ (2011). "Baki divanına göre 16. yüzyıl osmanlı toplum hayatı." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şeyh Süleymân Efendi Buhârî (1298). *Lugat-i çağatay ve türkî-i osmânî*. İstanbul: Mihrân Matbaası.
- Şimşek, Erhan & Keskin, Ahmet & Dağcıoğlu, Basri Furkan (2019). "Sık rastlanan ve sık atlanan hastalık uyuz: olgu sunumu." *Ankara Medical Journal*, 19(1), 205-209.
- Tavkul, Ufuk (2016). "Karaçay-Malkar Türkçesinde hastalık adları ve bununla ilgili bazı fiiller, deyimler ve atasözleri." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 111-122.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati*. İstanbul&Wien: Simurg Yayınları.
- Turan, Rawish (2015). *Risâle-i hıfz-ı sıhhat-ı ahâli (40.-79. Varaklar Arası) (Dil İncelemesi-Metin-Sözlük)*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Türkay, Kaya (1988). *Bedâyi'ü'l-vasa'at (inceleme-metin-dizin)*. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Türkmen, Seyfullah (2006a). *Eski anadolu türkçesi tıp terimleri*. Doktora tezi, Kırıkkale Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

- Türkmen, Seyfullah (2006b). "kurlugan" kelimesinin kökeni üzerine. Türklük Bilimi Araştırmaları, 19, 471-476
- Uçar, İlyas (2017). "Hz. peygamber zamanında Medîne'de ortaya çıkan hastalıklar ve tedavi yöntemleri." Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4(8), 196-218.
- Ülger, Züleyha (2012). Aydın (merkez) ve çevresinde halk hekimliği. Yüksek lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Ünlü, Mucize & Albayrak, Zarife (2021). "Osmanlı devleti'nde çiçek hastalığı üzerine bir değerlendirme." Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi, 2, 301-324.
- Yaşar, Aşkın, Sinmez, Çağrı Çağlar & Aslım Gökhan (2015). "İç anadolu bölgesi konya bölümü folklorunda ruminantların paraziter hastalıkları ve tedavi yöntemleri." Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 21(1), 1-7.
- Yaylagül, Özen (2014). "Anadolu'da yaşıyan halk hekimliği uygulamalarının eski ve orta Türkçe tıp metinlerindeki temelleri." Millî Folklor, 26(103), 48-58.
- Yazgan Uslu, Nesibe (2021). "Ali Şir Nevâî'nin Türkçe divanlarında sarılık hastalığı ile ilgili kullanımlar." Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 6, 268-284.
- Yıldırım, Talip (2002). Hüseyin Baykara divanı (metin-inceleme-dizin). Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldız, Erol (2022). "Salgını hatırlamak: veba üzerine tarihsel ve sosyolojik bir analiz." Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 48, 264-277.
- Yücel, Bilâl (1995). Bâbü'r dîvânı. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Elektronik Kaynakça

- URL-1 TDK Güncel Türkçe Sözlük *hasta* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-2 TDK Güncel Türkçe Sözlük *hastalık* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-3 Tarama Sözlüğü *ağrık* (I) maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-4 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü *ağrık* (II) maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-5 Güncel Türkçe Sözlük *hasta* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-6 Güncel Türkçe Sözlük *hastalık* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-7 TDK Güncel Türkçe Sözlük *kırgın* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-8 Tarama Sözlüğü *kırgın* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-9 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü *kırgın* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-10 TDK Güncel Türkçe Sözlük *maraz* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-11 TDK Güncel Türkçe Sözlük *mariz* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-12 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü *kıran* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-13 TDK Güncel Türkçe Sözlük *çiçek* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-14 TDK Güncel Türkçe Sözlük *çil* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-15 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü *çil* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-16 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü *dık* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)

- URL-17 TDK Güncel Türkçe Sözlük *frenği* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-18 İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü *frenği* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-19 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü *iplicek* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-20 TDK Güncel Türkçe Sözlük *kolera* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-21 Etimoloji Sözlüğü *kolera* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-22 Tarama Sözlüğü *karaca* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-23 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü *karaca* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-24 TDK Güncel Türkçe Sözlük *kızıl* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-25 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü *kızıl* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-26 Hemşirelik Terimleri Sözlüğü *kızıl* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-27 TDK Güncel Türkçe Sözlük *kızamık* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-28 Hemşirelik Terimleri Sözlüğü *kızamık* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-29 İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü *kızamık* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-30 TDK Güncel Türkçe Sözlük *kurdeşen* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-31 Erzurum İli Ağzıları, İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler *kurdeşen* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-32 Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğü *kurdeşen* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-33 Hemşirelik Terimleri Sözlüğü ve İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü *kurdeşen* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-34 Nişanyan Sözlük *kurdeşen* maddesi (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/kurdesen>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-35 TDK Güncel Türkçe Sözlük *kıran* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-36 Tarama Sözlüğü *kıran* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-37 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü *ölet* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-38 TDK Güncel Türkçe Sözlük *sara* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-39 TDK Güncel Türkçe Sözlük *uyuz* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-40 İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü *uyuz* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-41 Diyarbakır Ağızı, İnceleme-Metinler-Sözlük *uyuz* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-42 Nişanyan Sözlük *verem* maddesi (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/veba>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-43 TDK Güncel Türkçe Sözlük *veba* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)

URL-44 Nişanyan Sözlük *veba* maddesi (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/veba>, erişim tarihi: 04.08.2023)

URL-45 Nişanyan Sözlük *sıtma* maddesi (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/sıtma>, erişim tarihi: 04.08.2023)